

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**FELSEFİ METİNLERDE ZAMAN DÜŞÜNCEİ: PLATON,
ARİSTOTELES, AUGUSTİNUS**

Yüksek Lisans Tezi

SÜMEYYE TEPELİ

Çorum 2019

**FELSEFİ METİNLERDE ZAMAN DÜŞÜNCESİ: PLATON,
ARİSTOTELES, AUGUSTİNUS**

SÜMEYYE TEPELİ

**Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR**

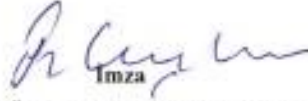
Çorum-2019

KABUL VE ONAY

Sümeyye TEPELİ tarafından hazırlanan *Felsefi Metinlerde Zaman Düşüncesi: Platon, Aristoteles, Augustinus* başlıklı bu çalışma, 25/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Feyza CEYHAN COŞTU

Dr. Öğr. Üyesi Nurullah YAZAR

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
Enstitü Müdürü 4.

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğumu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim. (25/06/2019)

.....
Sümeyye TEPELİ

ÖZET

TEPELİ, Sümeyye. *Felsefi Metinlerde Zaman Düşüncesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2019.

Zamanın ne'liği problemi yüzyıllardır süregelen ve günümüzde de tartışmalara neden olan bir konudur. Bu nedenle de zamanın ezeliği, ölçülebilirliği, zihinsel boyutuna dair birçok soru yüzyıllardır cevaplanmaya çalışılmaktadır. Tez çalışmamız içerisinde zamana yöneltilen bu sorulara Platon, Aristoteles ve Augustinus'un görüşleri çerçevesinde cevap bulmaya çalıştık.

Tez çalışmamızı üç ana bölümde ele alacağız. İlk bölüm Antikçağ'dan Aristoteles'e kadar uzanmaktadır. Bu bölüm diğer bölümlerin daha iyi anlaşılması için bir altyapı görevi görmektedir. İkinci bölüm ise tezin ana metnini oluşturmaktadır. Bu bölümde üç filozof; Platon, Aristoteles ve Augustinus'un felsefi metinlerinden hareketle zaman düşünceleri ele alınmaktadır. Bu doğrultuda Platon'da *Timaios* diyalogu, Aristoteles'te *Fizik* kitabı ve Augustinus'un *İtiraf* adlı eseri temel kaynaklarımızı oluşturacaktır. Tezimizin üçüncü bölümünde ise Platon, Aristoteles ve Augustinus'un temel metinlerinden hareketle zaman düşüncelerini karşılaştırmalı olarak inceleyeceğiz. Böylelikle bu üç filozofun zaman görüşleri bağlamında benzer yönlerini ve farklılıklarını ele almaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Antikçağ, Zaman, Platon, Aristoteles, Augustinus.

ABSTRACT

TEPELİ, Sümeyye. *Time Thought In Philosophical Texts*, (Master Thesis), Çorum, 2019.

The problem of what exactly of time is an issue that has been debated for centuries and is still controversial topic. For this reason, many questions about the eternity, measurability and mental dimension of the time have been tried to be answered for centuries. In this study, these questions about time were asked to find answers within the framework of the views of Plato, Aristotle and Augustine.

The study is discussed in detail in three main sections. The first section stretching from ancient age to Aristotle. This section serves as an infrastructure for better understanding of other chapters. The second part of this thesis establishes a framework of the main text of the thesis. This section is based on the concept of time in the philosophical texts of Plato, Aristotle and Augustine. Therefore, The Timeaeus of Plato, Physics of Aristotle and The Confessions of Augustine will be our main sources in the study. In the third part of our thesis, we will comparatively examine the concept of time from base texts of Plato, Aristotle and Augustine. Thus, we will try to find out the similarities and differences of these three philosophers in their concept of time views.

Key Words: Time, Ancient Age, Aristotle, Plato, Augustine.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	iv
ÖN SÖZ	v
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
ANTİK ÇAĞ'DA ZAMAN DÜŞÜNCESİ	
İKİNCİ BÖLÜM	
FELSEFİ METİNLERDE ZAMAN DÜŞÜNCESİ	
2.1. PLATON METİNLERİNDE ZAMAN	21
2.2. ARİSTOTELES METİNLERİNDE ZAMAN.....	28
2.3. AUGUSTİNUS METİNLERİNDE ZAMAN.....	45
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
ZAMAN DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA PLATON, ARİSTOTELES VE	
AUGUSTİNUS'UN KARŞILAŞTIRILMASI	
3.1. NESNEL ZAMAN VE ÖZNEL ZAMAN KARŞILAŞTIRMASI	75
3.2. DÖNGÜSEL ZAMAN VE ÇİZGİSEL ZAMAN KARŞILAŞTIRMASI	77
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	84

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser	
a.g.m.	: Adı geçen makale	
bk.	: Bakınız	
çev.	: Çeviren	
edit.	: Editör	
haz.	: Hazırlayan	
md.	: Madde	
sy.	: Sayı	
v.b.	:Ve	benzeri
v.d.	:Ve	diğerleri

ÖN SÖZ

Zamanın ne olduğuna dair problemlere, insanlık tarihi boyunca çözüm aranmakla birlikte, günümüzde dahi bu konuda kesin bir cevap elde edilemediğini söyleyebiliriz. Bu çalışmamızda zaman problemine dair çözüm arayışlarını, Platon, Aristoteles ve Augustinus bağlamında ele almaya çalıştık.

Zamanın insan hayatı için vazgeçilmez bir olgu olduğu ortadadır. Bu nedenle de bu olguyu tanımlamak insan hayatını anlamlandırmak demektir. Bu doğrultuda insanoğlu bu olguyu yani zamanı ilk olarak günlük hayatındaki işlerini kolaylaştırmak için basit şekillerde ölçümlere tabi tutmuş ve bu şekilde de tanımlamıştır. İlerleyen dönemlerde ise zamanın ontolojik statüsü ve kaynağı üzerinde durularak zamanın tam olarak neyi ifade ettiği ve kaynağının ne olduğu tartışılmıştır. Bu çalışmada felsefe tarihinde etkili olan; Platon, Aristoteles ve Augustinus'un zaman kavramına dair görüşlerini ele almaya çalıştık. Bu üç filozofu belirlememizin en önemli nedeni ise söz konusu filozofların, felsefe tarihinde zaman düşüncesini ilk kez sistemleştirme çabasında olmalarıdır. Bu doğrultuda zaman kavramına dair farklı yorum biçimleri geliştiren bu filozofların etkileri günümüzde hala devam etmektedir.

Çalışmamızın içerisinde, Platon, Aristoteles ve Augustinus'un temel metinlerinden yararlanarak zaman görüşlerine yer verdik. Tezimizin özellikle ikinci bölümünün söz konusu filozofların zaman metinleri bağlamında bir arşiv niteliğinde olması amaçlanmıştır. Son bölümde ise ele aldığımız filozofların zaman kavramına yönelik düşüncelerini sınıflandırmaya çalıştık. Bu sınıflandırma, ele aldığımız filozofların zaman kavramına yaklaşımları bakımından benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın yazım aşamasında görüş ve eleştirilerini esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Hasan Yücel BAŞDEMİR'e, değerli vaktini ayırarak çalışmamızı okuyan ve önemli katkılarda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Feyza CEYHAN COŞTU'ya teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tezi yazma sürecinde manevi destekleriyle yanımda olan aileme, sevgili eşime ve değerli dostum Asiye BOZYİKİT'a teşekkür ederim.

Sümeyye TEPELİ

MAYIS-2019

GİRİŞ

Zamanın ne'liği problemi yüzyıllardır tartışılan ve problem olarak güncelliğini koruyan bir konudur. Zaman ezeli midir? Zamanın fiziksel dünyada bir karşılığı var mıdır? Ya da zaman, zihnin bir ürünü müdür? Bu sorular Antikçağ'dan günümüze kadar çeşitli filozoflar tarafından tartışılagelmiştir. Zaman kavramının herhangi bir nesne gibi duyularla algılanamaması bu konunun ele alınmasını zorlaştırmış olmakla birlikte bu konuyla ilgili birçok akıl yürütmeyi ve çalışmayı beraberinde getirmiştir.

Tezimizin birinci bölümünde Antikçağ'dan Aristoteles'e kadar uzanan zaman anlayışlarına yer verilmiştir. Ayrıca bu bölümde Antikçağ'dan itibaren varlık anlayışının dolayısıyla da zaman kavramının değişimi izlenmiştir.

İkinci bölümde ise tezimizin temel noktası olan felsefi metinlerde zaman düşünceşi; Platon, Aristoteles ve Augustinus bağlamında ele alınmıştır. Buradaki temel amacımız zaman düşünceşini ilk olarak sistemleştiren söz konusu filozofların kaynak metinleri aracılığıyla yorumlamaktır. Ele aldığımız metinler çerçevesinde Platon, zamanı *aion*'un (sonsuzluğun) bir kopyası olarak görmüş, Tanrı ve insan zamanını netleştirirken, Aristoteles, zamanı hareketin ölçüsü görmekle birlikte hareketin kendisi olarak görmemiştir. Aristoteles ölçülebilir fiziksel bir zaman anlayışından bahsetmiştir. Augustinus ise zamanın zihin tarafından ölçüldüğü ve zihne ait bir gerçekliğinin olduğuna ulaşmıştır. Bu noktada bu filozoflar aracılığıyla zamana dair Tanrı, insan ve zihin çerçevesinde gelişen görüşleri ele alınmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde ise Platon, Aristoteles ve Augustinus'un zaman görüşlerinin karşılaştırılması ve bu doğrultuda da Platon, Aristoteles ve Augustinus'un Tanrı anlayışlarının, evren tasarımlarının ve zaman düşünceşlerinin benzerlikleri ve farklılıkları bir sınıflandırma içerisinde değerlendirilmiştir. Bu bölümde, öznel ve nesnel zaman, döngüsel ve çizgisel zaman gibi sınıflamalar, Platon, Aristoteles ve Augustinus zaman metinleri çerçevesinde ele alınmıştır. Bu sınıflandırma nihai bir kesinlik arz etmemektedir. Nitekim bir filozofun görüşlerinin birden fazla sınıflandırmaya dahil edilebileceği gözlemlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİK ÇAĞ'DA ZAMAN DÜŞÜNCESİ

Sokrates öncesi dönemlere baktığımızda felsefenin ana konusunu doğa kavramı oluşturur. Mitolojik unsurları daha rasyonel zemine oturtan filozoflar evrenin ne/ne'liği gibi soruların cevapları üzerine yoğunlaşmışlardır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi giderek artış gösteren bilimsel çalışmalardır. Bilimsel sahadaki çalışmaların artışı filozofların ele aldıkları konulara farklı bakış açısı sunmalarına ve ele aldıkları konularda efsanevi özelliklerden sıyrılıp daha gerçekçi konulara yönelmelerine neden olmuştur. Ayrıca Eski Yunan'da zaman anlayışında kendinden önceki uygarlıkların zaman anlayışlarından farklı olarak din merkezli bir bakış açısı gelişmemiştir. Yani Eski Yunan öncesi zaman anlayışlarında zaman; bir Tanrı, kült, inanç, inanış bağlamında ortaya çıksa da, Eski Yunan'da böyle bir durum gerçekleşmemiştir. Bunun yanı sıra Eski Yunan'da mekân kavramı zaman kavramına göre daha ilgi çekmiştir.¹

Zaman kavramına olan bu ilginin az olmasına coğrafi, kültürel vb. nedenlerin de gerekçe olduğunu söyleyebiliriz. Ancak özellikle coğrafi nedenler zaman kavramının önemsenmesi açısından oldukça önemlidir. Konuyla bağlantılı olarak Nil nehri örneğini verebiliriz. Nil nehri, Mısır halkı için önemli bir tarım kaynağıdır. Bu verimli alanın yani Nil nehrinin yılın belli dönemlerinde ani taşmaları Mısır halkını büyük zararlara uğratmaktadır. Bu zararı ortadan kaldırmak isteyen Mısır halkı astronomi, yer ve gök bilimini öğrenmeye başlamıştır. Bunun neticesinde de güneş ve ayın hareketi, hızı vb. konularla ilgili yaptıkları hesaplamalarla Nil nehrinin taşma yönünü ve taşmanın gerçekleşeceği zamanı belirlemişlerdir. Dolayısıyla coğrafi ve ekonomik nedenler Mısır'da fiziksel zaman hesaplamasını geliştirmiştir. Mısır'da yaşanan coğrafi ve ekonomik sebeplerin Antikçağ'da yaşanma ihtimali Mısır'a göre daha azdı. Bu durum Antikçağ'daki düşünürlerin zaman hakkında fiziksel açıdan bir yorumlama yapmamalarına neden olmuştur. Antikçağ'da düşünürleri daha çok mekân kavramı üzerine yoğunlaşmışlardır.

Mekan kavramı zaman kavramının önüne geçmiş olsa da Antikçağ'da kabul gören genel zaman algısı “şimdiki zaman” üzerine kuruludur. Geçmiş ve gelecek

¹Arslan Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013), 104.

zamana gerektiği kadar değer verilmemiş, birlikte yaşamın “şimdi” de ortaya çıktığı kabul edilmiştir.² Bu bağlamda Kairos ve Kronos kavramları karşımıza çıkmaktadır. *Kairos*, insan için en uygun zamanı yani anlamlı olan niteliksel zamanı karşılarken, *Kronos* ise daha çok sayısal açıdan art arda yaşamayı yani zamanın niceliksel boyutunu karşılar. Kronos ve Kairos kavramlarına dair Aristoteles’in yaklaşımı konuyu anlamak adına önemlidir. Aristoteles’in hareketin sayılabilen yönüyle eşit tuttuğu kavram Kronos’tur. Diğer kavram ise zamanın niteliksel yönüyle bağlantılı gördüğü Kairos ya da uygun zamandır. Bu iki kavramın yanı sıra “*Aion*” kavramı da büyük bir önem arz etmektedir. *Aion*; çağ, ömür, sonsuzluk ya da ebedi olma anlamlarına gelmektedir. Platon’da *Aion* sayıya göre hareket eden Kronos’tan ayrılmaktadır.³ Yani Kronos insan için biçilmiş en iyi zamanı karşılarken, Kairos sayılabilen ölçülebilen zamanı karşılamaktadır. *Aion*, sonsuzluğu ifade ederken Antikçağ’da en uygun zamanın ise daha çok hayatın tezahürü mahiyetinde görülen şimdiki zaman olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Antikçağ’da şimdiki zamana verilen önem açıkça görülmektedir.⁴

Sokrates öncesi dönemde zaman algısı, evrenin yaratılışı vb. konular mitolojik öğeler taşımaktadır. Buna rağmen Antikçağ’da yaşayan bazı filozoflar zaman kavramı ile ilgili kısmen ya da tam olarak mitolojik unsurlardan sıyrılmış fikirler ortaya atmışlardır. Bu bölümde zaman kavramı için ortaya atılan daha gerçekçi yorum ve fikirlerden bazılarını ele alacağız. Çalışmamıza felsefe tarihinde ortaya atılan fikirlere karşı ilk gerçekçi analizleri yapan Miletli filozoflarla başlayacağız.

Milet filozoflarının en önemli özellikleri mitolojik unsurları daha rasyonel bir zemine oturtup deney gözlem yöntemini benimsemeleridir. Ayrıca bu filozoflar doğaya karşı da büyük merak içindedirler. Ne-nasıl gibi soruların cevabını aramakla birlikte; evren, yıldız, dünya, güneş, ay gibi kavramları ve bu kavramların birbirleriyle olan ilişkilerini, benzerliklerini ve farklılıklarının nasıl oluştuğunu irdemişlerdir. Ancak buna karşın insanla, insanın tabiatı ilgili meselelerle ilgilenmemişlerdir.⁵ Miletli filozofların ilki olan Thales’e göre her şeyin temelinde su vardır. Yani her şey sudan sadır olmuştur; doğa, insanlar, hayvanlar, bütün canlılar...

Thales, suyu ‘arkhe’ kabul edip onu gerçeklik olarak nitelendirmektedir. Böylelikle temel arkhe olan su ve olaylar arasında bağ kurmaktadır. Aristoteles’e göre

²Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür’de Zaman*, 105.

³İhsan Oktay Anar, “Antik Yunan Felsefesinde Zaman Kavramı-Başlangıçtan Platon’a Kadar”, (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi,1994), 4.

⁴Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür’de Zaman*, 105.

⁵Kamıran Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, (Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 1958), 13.

duyularımızla görebildiklerimizi göz görmektedir. Bu durum Thales'in eski olanı görülebilen ve hissedebilen şeyler içerisinde aramasından kaynaklanmaktadır. O, bu gibi şeylerde görüneni arkhe olarak yorumlar. Yani Thales'in arkhe düşüncesinde somut bir neden ileri sürülmüştür. Bir nevi tabiatta gözlem yapmıştır. Gözlemediği şeyleri anlamaya çalışıp bu doğrultuda çıkarımlarda bulunmuştur.⁶ Bunun yanı sıra Thales için her şeyin temelinde gördüğü su kutsaldır. Su var etme gücüne sahip olmak birlikte her şeyin sudan var oluşu düşünülebilir. Suya atfedilen bu kutsallık zaman ve mekan içerisinde yani cisimsel olarak görülmektedir.⁷

Diğer bir Miletli filozof olan Anaksimandros ise gerçekliği sonsuzlukta görmektedir. Var olan, olacak olan her şeyi saran bir sonsuzluk, bitmeyen şey, yani sınırsız olan *apeiron*'dur. Apeiron belirli bir şey değildir. Hiçbir belirlemeyle gelmeyen sıfatlardan yoksundur. Anaksimandros, yeryüzünü bir düzlem üzerinde ve evrenin merkezinde görmektedir. Bu doğrultuda evren hiçbir şeye dayanmadan hareket etmektedir. Anaksimandros, evren tasavvurunun ise bir şekilde yok oluş yaşayacağını kanaatindedir. Yani apeiron düşüncesinden hareketle diyebiliriz ki sınırsız şeyden meydana gelen her şey bir şekilde yine apeiron'a dönecektir. Ve bu dönüş ise evrenin düzenini yerine getirecektir.⁸ Anaksimandros'un apeiron'u sınırsız yani ezeli ve ebedi olarak vardır. Apeiron zaman bakımından ise belirsizlik içerisinde. Fiziksel sıfatlar açısından belirsiz olandan nasıl ki acı-tatlı, soğuk -sıcak çıkıyorsa zamansal olandan da; aylar, yıllar, mevsimler çıkabilir. Bu bilgilerden hareketle gök cisimlerinin, apeiron'u belirleyen araçlar olduğu söylenebilir.⁹ Anaksimandros için apeiron kavramının zamanla sınırlı olmadığını belirtmiştik. Apeiron, varlık açısından ele alındığında ise içinde bulundurduğu bütün tezatlıklarla evrendeki dengeyi ve uyumu sağlamaktadır. Denilebilir ki apeiron ilk bakışta bir zaman fikrinden ziyade Anaksimandros'un Tanrı fikri gibi gözükmektedir.¹⁰

Milet okulunun diğer bir önemli temsilcisi olan Anaksimenes ise *havayı* ana madde olarak görmektedir. Bir nevi Thales'in suyu arkhe olarak temel aldığı gibi Anaksimenes de havayı temel arkhe olarak görür. Hava canlı hayatın devamı ve fikrin gelişmesi için gereklidir. Hava, arkhe kabul edilen birçok maddeden daha önemlidir.

⁶Joachim Ritter, "Aristoteles ve Sokrates'ten Öncekiler" çev: Hüseyin Batuhan, *Felsefe Arşivi* 2 (1955): 14.

⁷Anar, *Antik Yunan...*, 41.

⁸Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 15.

⁹Anar, *Antik Yunan...*, 57.

¹⁰Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, 107.

Anaksimenes evrenin yuvarlak bir biçimde olduğunu ve böylelikle de havanın her şeyi içine aldığını düşünmüştür.¹¹ Anaksimenes'e göre aldığımız nefes yani hava bir ruh mahiyetindedir. Ömrümüz bittiğinde ise ruh da sona ermektedir. Dolayısıyla havanın bitimi ruhun da bitişini temsil etmekle birlikte evrenin, canlıların ve bütün hayatın varlığı bu ruha bağlıdır. Bir olan hava ruhumuzu nasıl sabit tutuyorsa evreni de bir arada tutar. Nitekim ruh dediğimiz şey insanı bir bütün olarak bir arada tutan ve insanın dağılmasını engelleyen şeydir. İşte bu şekilde nasıl ki insan dağılmadan bir arada tutunuyorsa evren de hava sayesinde bir arada düzen ve uyum içerisinde tutunur. Burada havanın ne kadar canlı ve etkin olduğunu görmekteyiz. Aslına bakarsak ruh kavramı tam manasıyla ilk defa Anaksimenes ile ortaya çıkmış denilebilir.¹² Şüphesiz Anaksimenes hava'yı temel arkhe olarak görerek evrendeki değişim gerçekliğiyle ilgilendiğini bize göstermektedir. Ayrıca Anaksimenes için hava sınırsız bir özelliğe de sahiptir. Hatta Tanrılar dahi sınırsız olan bu ruhtan meydana gelmiştir. Daha öncede belirttiğimiz üzere Anaksimenes' in temel arkhesi olan hava, her şeyi kuşatmakla birlikte, kuşattıkları şeyler içerisinde ise bir değişimin yaşanması söz konusudur. Her şeyin farklılaşması, yenilenmesi zaman kavramına dair bize ipuçları vermektedir. Nitekim değişimin var olduğu yerde bir farklılaşma, önceki-sonraki durumu ortaya çıkarmaktadır.

Anaksimenes'in havayı ruhun ve hayatın asıl maddesi görmekteydi.. Hava, yoğunlaşma ve gevşeme yolu ile farklılaşmaktadır. Genişleme ve akabinde gevşemeyle ateş, yoğunlaşma ile rüzgarlar ve bulutlar meydana gelmektedir. Bulutlardan su, sudan ise topraklar ve taşlar oluşur. Tam varoluş bu ana madde yani hava ile mümkündür. Böylelikle havanın her şeyi kuşattığına tekrar şahit oluyoruz. En nihayetinde bütün bu değişimler yine havanın kendisine bağlanmaktadır.¹³ Son olarak Anaksimenes için diyebiliriz ki Milet filozofları içerisinde felsefi ve bilimsel anlamda en kapsamlı değerlendirmelere ulaşan kişidir. Özellikle de ana arkhesinden hareketle geliştirdiği gökyüzü hareketi, evreni bir tepsi şeklinde tasavvur edişi, ateş, su, toprak ve hava gibi elementlerden ilk olarak bahseden kişi olması, kendinden önceki filozoflara nazaran daha kapsamlı yargılara ulaştığını göstermektedir.

Thales ile başlayan arkhe'nin ne olduğu sorusu zamanla daha da kapsamlı bir hale gelmiştir. Thales'te her şey su'dan sadır olmuş ve su kutsal kabul edilmiştir.

¹¹Bertrand Russell, *Batı Felsefe Tarihi*, çev: A. Fethi, (İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2012), 72.

¹²Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016), 23.

¹³ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 23.

Anaksimandros'ta ise apeiron, sonsuzluğun bir ifadesi şeklindedir. Ruhun başında bir ruh olup zamansal olarak ölümle birlikte ruhta son bulacaktır. Anaksimenes'te ise arke mahiyetinde olan havanın aldığımız nefesi karşılaşması neticesinde bir ruh olarak tezahürü, havanın hayatın devamı için önemini vurgulamaktadır.

Herakleitos, varlık arayışını doğada var olan bir unsur üzerinden yapmıştır. Ancak kendinden önceki filozoflar gibi sadece varlık alanında sınırlı kalmayıp, insan, siyaset, bilgi, bilgiyi elde etme yöntemlerini benimseyerek felsefenin sahasını genişletmiştir. Yani Herakleitos'un varlık sahasındaki arayışları Miletli filozoflarla paralellik gösterse de felsefenin ilgi alanını genişletip felsefeyi daha sistemli hale getirmeye çalışmıştır. Herakleitos, bilgiye önem vermiş ve bilmenin, bilginin her şeyin temelinde olduğunu savunmuştur. Sağlıklı bilgiler elde edebilmek için bilgeliği tek yol görmüştür. Bu nedenle "her şeyi, her şeyiyle yöneten düşünceyi" bilmeyi gerekli görmüştür. Bilgiyi elde etmek yolunda kendinden önceki filozofların aksine duyuların güvenilirliğine şüpheyle bakmamıştır. Ancak doğru bilgi bugün ve her daim aynı şekilde kalabilen bir şey olduğundan duyuların kavradığı yargılardan dolayı bir değişime uğruyor ise burada kesinleşmiş bir bilim yoktur denilebilir. Yani duyular akılla ilgili tek vasıtamız değildir. Akıl sahibi kimsenin sadece duyulara dayandığı bilgi aldatıcıdır diyebiliriz. Çünkü duyular, durmayan, geçen şeyleri gösterirler bize. Oysa ki akıl bize her şeyi bildirir. Kısacası Herakleitos, bilgi de duyulara karşı olmamakla birlikte bilginin güvenilirliği noktasında duyuların aklın önüne geçmesine ve sadece duyularla hareket edilmesine karşıdır.¹⁴ Ayrıca Herakleitos'u diğer doğa filozoflarından ayıran en önemli özelliği ise ateşi bir varlık olarak görmekten ziyade bir oluş olarak görmüş olmasıdır. Herakleitos'ta ateş; oluşun, hareketin, sürecin kendisidir. Herakleitos'tan önce ki doğa filozoflarında da varlıkta hareket, oluş, yok oluş gözlemlenmekte idi. Ancak aradaki temel fark Herakleitos'un varlığın kendisinin yalnızca bir oluş olduğunu ve oluşun ise var olduğunu söylemesidir.¹⁵ Bu ilk madde olan ateş, dünyanın çizgilerinden alemin bütününe kadar yayılmaktadır. Ve olan her şey ondan gelmekte ve ona dönmektedir. Ve her varlık aslında değişmiş bir ateştir. Dolayısıyla her şey ateşe dönüşebilir. Toprak gibi maddeler ise aktif olmayan bir ateş mahiyetindedir. Denilebilir ki evren, belirli zamanlarda yanıp sönen ve bir değişime tabi olan ateştir. Bütün bu olanlar ne Tanrı'nın ne de insanın bir eseri değildir. Bu durum var

¹⁴Weber, *Felsefe Tarihi*, çev: H. Vehbi Eralp, (İstanbul: Sosyal Yayınlar,1998), 123.

¹⁵ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 1- Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 120.

olmadığı gibi yok da olmayacaktır. Ancak her şeyin bir sonu olacaktır. Bu aşamada ise alem yeniden oluşacak denilebilir.¹⁶ Herakleitos için alemdeki tek gerçekliğin oluş olduğunu söylemiştik. Oluş, durağan olmama, sabit kalmama halidir. Durağan olmak ise hareket halinin zıttıdır. Yani oluş ve durağan olmak birbirinin tersi, yani zıtlık halidir. Zıtların bir arada olduğu yerde iki durumdan biri olamaz. Yani iki zıt olayın bir arada bulunması mümkün olmaz.¹⁷ Bu nedenle de alemde değişime tabi olmayan yerinde duran bir şey adeta yoktur. Alem bir süreç niteliğinde ise bir yandan sürekli ve değişen ateşi diğer yandan da bir nehrin akıntısını andırır. Herakleitos'a göre aynı nehre iki kez girmek mümkün değildir. En nihayetinde çünkü nehir ile bugünkü nehir aynı değildir. Ancak çünkü nehir bugünkü nehrin bir görüntüsü niteliğinde olabilir. Yani oluşumu itibariyle aynı kalan bir arkheye ulaşmak, dokunmak mümkün değildir. Çünkü o gerçekleşen değişimin hızından kaynaklı dağılır, tekrar bir araya gelir ve gider.¹⁸

Herakleitos'a göre alemde var olan bütün düzen ve işleyişin bir değişime tabi olduğunu söylemiştik. Ancak bütün bu değişim oluş, süreç, hareket ve zıtlıklara rağmen değişmeyen tek bir şey vardır. Değişmeyen şey alemdeki düzeni sağlayan kanundur. Herakleitos bu kanuna "*logos*" adını vermiştir. Herakleitos'un logos adını verdiği şey aslında arkhe olan ateşin başka bir tezahürü gibidir. Logos, burada alemdeki düzeni sağlayan, alemin ana maddesi niteliğindedir. Denilebilir ki logos değişimin merkezindedir yahut tüm değişimler logosa bağlıdır. Yani logos kosmosun özü mahiyetinde karşılık bulmuş diyebiliriz. Bu noktada ateş ve logos için diyebiliriz ki aslında aynı madalyonun farklı yüzleri gibidirler. Herakleitos'un kozmolojisinde yer edinen önemli bir düşünce ise zıtlıklar ve çatışma halidir. Daha önce zıtlık, değişim, oluş sürecinden bahsetmiştik. Herakleitos'un kozmolojisini daha iyi anlamak adına, çatışma düşüncesi bağlamında değişim ve oluş düşüncesini tekrar ele alacağız.

Herakleitos'ta kosmos denilen şey devam eden bir çekişme ve zıtlıklar içerisindedir. Daha önce bu prensibin bir benzerini Anaximandros'ta da görmüştük. Ancak Herakleitos'un zıtlık, çatışma anlayışı Anaximandros'dan biraz farklı denilebilir. Herakleitos zıtlık ve karmaşayı Anaximandros gibi sorun olarak algılamaz. Nitekim Herakleitos, Anaximandros'un ele aldığı gibi alemin zamanla bir başlangıcından bahsetmenin mümkün olduğu fikrini kabul etmez. Çünkü Herakleitos logos, ateş, varlık

¹⁶Weber, *Felsefe Tarihi*, 21.

¹⁷Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, 107.

¹⁸ Wilhelm Capelle, *Sokrates'ten Önce Felsefe* çev: Oğuz Özügül, (İstanbul: Pencere Yayınları, 2011), 100.

ilişkilerinin aynı olduğundan ve bunların bir değişime uğramadığından bahseder. Ayrıca evrenin daima bir ölçüye göre yanıp söndüğünü ve bu nedenle de evrenin doğuşundan söz edilemeyeceği gibi bitiminden de söz etmenin anlamsız olduğunu söyler.¹⁹ Özetle Herakleitos'un felsefesinde etkili olan oluş-değişim sürekli yenilenen ve değişime tabi olan bir evrenin varlığını bize göstermektedir. Bu durumda bize zamanın varlığını değişimle bağlantılı ele aldığını göstermektedir. Her şeyin bir yasaya göre gerçekleştiğini varsayan Herakleitos tüm olup bitenleri sürekli değişim halinde gördüğünden dolayı evrenin ateşten oluştuğunu ve sonsuzluk içerisinde de değişerek ateşe karışıp tekrar yok olduğunu kabul etmektedir. Yani evrenin bir yasa nedeniyle bir düzen ve değişim içerisinde sınırlı bir zamana sahip olduğunu kabul etmektedir.²⁰ Çünkü daha önceden belirttiğimiz üzere ana arkhe olan ateş Tanrı'yı da karşılamaktadır. Dolayısıyla evrendeki her şey buna zaman da dahil olmakla birlikte bir değişim ve oluşum halinde olup sınırlı bir yapıya sahiptir.

Parmenides'i ve felsefe tarihinde en az kendisi kadar etkili olan meşhur öğrencisi Zenon'un konumuzla bağlantılı olan paradokslarını ele almaya çalışacağız. Parmenides'in görüşlerine aşağıdaki önermeler çerçevesinde yer vereceğiz,

- 1-Yok olandan var olanın meydana gelemeyeceği,
- 2-Her şeyin kaynağının tek bir maddeden olduğu.

Parmenides, evrenin değişmediğinden yola çıkarak hareketin imkansızlığını öne sürmüştü ve bu düşüncesiyle birçok kişiye öncülük etmiştir. Parmenides'e göre hareket var olmadığına göre bizim hareket olarak gördüğümüz şey aslında duyuların yanılgısından başka bir şey değildir.²¹

Parmenides'in zaman anlayışını anlamak için tekliği karşılayan "bir" kavramını bilmek gerekir. Bu doğrultuda öncelikle bir kavramına değineceğiz. Var olan her şey başlangıçsız ve sonsuzdur. Yoktan varlık, varlıktan ise yokluk meydana gelmez. Her şey birdir ve sadece bir olan vardır. Bir dediğimiz şey de değişme yoktur. Parmenides'in burada bir dediği şey yeryüzünü karşılamaktadır. Yani bir, Parmenides'ten önceki filozofların arkhe olarak tanımladığı hava, toprak, ateş, su gibi bir şey değildir.²² Bir'in hareket ve değişimi de bir zaman içinde gerçekleşmektedir. Parmenides bu zamanı ise

¹⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi...*, 199.

²⁰Capelle, Sokrates'ten Önce Felsefe, 105.

²¹ Durmuş Hocaoğlu, *Sokrates Öncesi Grek Felsefesi*, (2007): 15, erişim 01 Nisan 2019, http://www.durmushocaoglu.com/data/yazipdf/DHocaoglu_685_DERS_NOTU_FELSEFE_SokratesOncesi_Grek_Felsefesi

²²Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi...*, 223.

‘an’ diye tanımlamıştır. An, hareket ile sabit kalma arasında bulunan farklı ve değişik bir durumdur. Ve hiçbir durumda da aslında zamanın içerisinde değildir.²³ Parmenides’e göre aslında değişim ve çokluk dediğimiz şey duygularımızın bizi bir aldatmasıdır. Çünkü varlık tek olmaktan ibarettir. Öyleyse denilebilir ki, görünüş ve değişim bir aldatmadan ibarettir. Nitekim bir şey gerçek ise zaten onun değişmeye ihtiyacı yoktur. Gerçekten düşünen insan, gerçeğin hiçbir değişime uğramadığını, herhangi bir çokluk içermediği ve aslında bir olduğunun farkında olur. Parmenides, tüm bu çıkarımlara ise deney ve gözlem metoduna başvurmak yerine akıl yürütme metoduna başvurarak ulaşabileceğimizi söylemektedir.²⁴

Parmenides’in oluş, değişim ve çokluk gibi kavramları reddederek bunların varlığı karşılamaktan ziyade duyguların bir yanılgısı olduğunu düşündüğünden bahsetmiştik. Dolayısıyla varlığa giden yolda varlığın ezeli ve ebedi olması için çokluk ve değişimin aksine tekliği şart görmüştür. Parmenides’in zaman kavramına bakışı ise, hakikatin zamansal olmadığını düşünerek başlar. Parmenides’in, bir gerçekliği kabullenmenin dışında, zamanla ilgili fikirlerin özü itibariyle karışıklıklara ve yanılgılara neden oluşturacağını varsayarak zamanın bir gerçekliğinin olmadığını iddia eden ilk filozof olduğu söylenebilir. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Parmenides’e göre varlık, başlangıcı ve sonu olmayan herhangi bir değişime uğramayan bir bütün şeklindeydi. Varlıktaki bu bütünlük ve uzamsal olarak bu devamlılık aslında onun zamansızlığını ifade etmektedir. Parmenides’in temel iddiası akleden, düşünen, konuşan her şeyin var olması gerektiği şeklindedir. Var olmayan bir şey hakkında konuşmanın ve düşünmenin ise anlamsız olacaktır. Konuşabilen, düşünebilen her şey kalıcı ve mükemmeldir. Bu mükemmellik ne geçmişte ne de gelecekte şimdi olduğu gibi kendine özgü ve mükemmel olmayacaktır. Bu doğrultuda zaman değişim ile birlikte bir bütün halindedir. Bu bütünlük ise bize zamansızlığı ifade etmektedir.

Parmenides’in zaman anlayışına göre zamanın ezeli ve ebedi olma durumu olmadığı için zamanın art arda gelmesi de söz konusu değildir. Bu durum süre için de geçerlidir. Nitekim süre meydana geldiği anda bir değişim gerçekleşir. Bu değişim ise varlığın mükemmelliğine ve bütününe aykırı olduğu için var olması mümkün olmaz.²⁵ Parmenides’in kendinden öncekilerden farklı bir yol izlemesi, onun varlığı bir oluş ve

²³Feyza Ceyhan Coştu, “İki Zaman Düşüncesi: Özel ve Nesnel Zaman”, (Doktora Tezi, Hitit Üniversitesi, 2015), 14.

²⁴Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi...*, 223.

²⁵Aynur Yetmen, “Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme”, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014), 22.

değişimden öte başlangıçsız ve sonsuz olarak ele alması onu başka bir noktaya taşımıştır. Zenon ve paradokslarına geçmeden önce burada bir parantez açmak istiyoruz. Arka arkaya ele aldığımız iki filozoftan Heraklitos evrendeki her şeyi net olarak bir değişime tabi tutmuştu. Ateşi arkhe olarak belirlemesi bunun en önemli kanıtlarından birisidir. Dolayısıyla zamanda sınırlı ve değişime tabiydi. Bu açıdan Antikçağ'da değişimi bütüne yayan ilk filozoftu diyebiliriz. Parmenides'e göre ise hareket ve değişim yoktur. Bunlar algıların bizi yanıltmasından ibarettir. Varlığa giden yolun ezeli ve ebedi olması gereklidir. Değişim ve zaman içeriğinde çokluğu barındırdığı için Parmenides bu durumu varlığın mükemmelliğine aykırı görmüş ve değişimin dolayısıyla da zamanın varlığını reddetmiştir. Bu iki isimden ilki değişimi ve zamanın gerekliliğini düşüncenin her alanına yerleştirirken ikinci isim ise değişimi ve zamanı yanılgı görerek "bir" kavramını düşünce alanına yerleştirmiştir.

Parmenides'in geleneğini sürdüren ve öğretilerine yeni boyut kazandıran öğrencilerden Zenon'u ve en az kendisi kadar meşhur olan paradokslarını, zaman ve mekanın bölünmezliği düşüncesinden hareketle ele alacağız. Zenon'un bu hususta dikkatleri çektiği paradokslarından birkaçı şöyledir: Birinci paradoks, Akhilleus ve kaplumbağa paradoksudur. Akhilleus ve kaplumbağa bir yarış içerisindedirler. Normalde kaplumbağaya göre daha hızlı olan Akhilleus yarışa kaplumbağanın gerisinde başlamaktadır. Akhilleus daha hızlı olmasına rağmen Zenon, Akhilleus'un yarışta kaplumbağanın önüne geçemeyeceğini iddia eder. Çünkü Akhilleus kaplumbağayı geçmek için hareket ettikçe kaplumbağa da hareket ederek bir noktadan diğer noktaya ulaşacaktır. Akhilleus sürekli kaplumbağa ile arasında oluşan farkı kapatmaya çalışacaktır. Yalnız aynı anda kaplumbağa da hareket ettiğinden aralarındaki mesafe hiç kapanmayacaktır. Yani Akhilleus hareket ettikçe kaplumbağa da hareket edecek ve aralarındaki fark hiç kapanmayacaktır. Dolayısıyla bu döngü sonsuza kadar bu şekilde uzayacaktır. Zenon'un ortaya attığı ikinci paradoks ise atılan okun hedefine ulaşamayacağı yönündedir. Zenon'a göre yaydan çıkan her ok asla hedefine ulaşamayacaktır. Yaydan çıkan her ok 'an' da mekanda bir yerdedir. Bu da bize şunu gösteriyor ki aslında ok hareket halinde değildir. Ve her bir an'da yani o an bulunduğu mekanda durduğunu bize gösterir. Yani kısacası ok yaydan çıkarken aslında hiç hareket etmemiş an'da bulunmuş ve mekanda durmuştur. Bu hareketin var olduğuna dair tezi çürütmektedir. Buna göre aslında bir yerden başka bir yere gidiş diye bir şey söz konusu değildir. Zenon bize bu paradokslarıyla zamanın ve mekânın bölünmez olduğunu

anlatmaya çalışmıştır. Eğer hareketi ve harekete paralel olarak oluşun var olduğunu kabul etseydik zamanı ve mekanı bölünen bir şey olarak kabul etmemiz gerekebilirdi.²⁶

Platon (İÖ.427 İÖ.347), felsefe dünyasının ilk sistematik filozofudur. Platon ya da Platonculuğun düşünce karşılığı idealizmdir. İdea dediğimiz şey düşüncenin varlığının onayı şeklindedir. Platon ya da Platonculuk, maddenin ve maddi olanın varlığının inkârı mahiyetindedir. Aslında maddi olanın inkarıyla yetinmeyip bir de manevi olanın, maddi olana üstünlüğünü kabul etmekle asıl gerçek olanın metafiziğin kendisi olduğunu söyler.²⁷

Platon'un bilgi anlayışını bilmemiz onun kozmolojisini anlamamız noktasında bize yardımcı olacaktır. Platon'a göre "bilgi ve algı aynı şeydir diyemeyiz."²⁸ Platon bilgi anlayışında, bilgi ve algının ayrımını yapmış ve bunların aynı şeyler olmadığını söylemiştir. Ayrıca bilgi edinme sürecinde algının çok önemli olduğunu, yalnız algının bize doğrudan bir bilgi vermediğini iddia etmiştir. Nitekim Platon, algının kişiden kişiye değişkenlik gösterebildiğini ve dolayısıyla bir şeyi algılamış olmanın onu bilmek anlamına gelmediğini izah etmiştir.²⁹ Platon Theaittos diyaloglarında şu şekilde izah eder. "Duyu organlarımız ile algıladıklarımız doğru bilgi değildir, bilgi elde edilemez. Bu tür bilgiler düşünce yoluyla elde edilir. Çünkü varlık ve gerçek ancak bu şekilde ulaşılabilecek şeylerdir."³⁰ Platon algı ile bilgiyi birbirinden ayırmasına rağmen yine de algıların bilgiyi edinme safhasında temel bir kaynak olduğunu ancak algının bir bilgi kaynağına dönüşebilmesi için ek unsurların gerekli olduğunu söylemektedir.³¹

Duyularımız görünüşler dünyasını sadece algılar. Ancak varlıklardaki güzellik, çirkinlik, benzerlik ve farklılık gibi konular hakkındaki bilgiye duyular ile değil ruhumuzla karar vermekteyiz. Yani diyebiliriz ki duyularımızla mutlak bir gerçekliğe ulaşmanın yolu yoktur. Böylesine bir bilgiyi de ancak sonsuz olan varlık verebilir. Bu varlığın temel özelliklerinden biri de bütün bedeninin istek ve arzularından sıyrılmış olmasıdır. Bu da bize gösteriyor ki bu varlık ruhtur. Bu açıdan baktığımızda diyebiliriz ki düşünce ve algı dediğimiz şeyler ayrı ayrı işlevlere sahip olmakla birlikte kendilerine has kuralları da vardır. Platon'a göre algılar görünüşler dünyasından ibarettir.

²⁶ Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, 108.

²⁷ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 2- Sofistlerden Platon'a*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), 198.

²⁸ Platon, *Theaitetos*, çev: Furkan Akderin, (İstanbul: Say Yayıncılık, 2014), 164a-165b.

²⁹ Hasan Yücel Başdemir, *Çağdaş Epistemolojide Bilginin Tanımı Sorunu*, (Çorum: Hitit Kitap Yayınevi, 2013), 59.

³⁰ Platon, *Theaitetos*, 187a-vd.

³¹ Başdemir, *Çağdaş Epistemolojide Bilginin Tanımı Sorunu*, 60.

Dolayısıyla da bir gün yok olacaktır. Buna karşın ruhun düşünceleri yani ideaların sonsuzluğu temsil ettiğini izah etmiştir.³²

Platon, evren ve zaman kavramına dair görüşlerine özellikle *Timaios* diyalogunda yer vermiştir. Bu diyalogda sınırlı evren/zaman, sınırsız/sonsuz Tanrı ayrımını net bir şekilde yapmıştır. Platon, sonsuz ve sınırsız bir Tanrı anlayışı karşısında, sonlu ve sınırlı olan bir evren anlayışının var olduğunu belirterek düşüncelerini temellendirir. Platon'un yaptığı bu ayrım Antikçağ felsefesinden beri zaman konusunda yapılan en net ve en keskin ayrımlardan biridir. Sonsuz olan Tanrı'nın sonsuz bir zamanda yaşamasına karşın fani olan insan sonlu bir zamanda yaşamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere iki farklı yaklaşım yani iki farklı zaman anlayışı görülmektedir. Sonsuz olan Tanrı iyidir, iyiyi temsil etmektedir. Ondan oluşan iyiden bir pay ile alınarak sonlu evren yaratılmıştır. Evrenin devam edebilmesi ve ayakta durabilmesi için de ölümsüzlüğe ihtiyacı vardır. Evreni ölümsüzlüğe yaklaştırabilecek olgu ise zamandır. Evren, Tanrı'nın var etmesiyle ölümsüzlüğe yaklaşmıştır. Böylelikle Platon insan zamanı diye nitelendirilebilen bir zaman anlayışından bahseder. Bu zaman ise ölçülebilen, bir döngünün olduğu, öncelik ve sonralığın bulunduğu bir zaman anlayışıdır. Buna fiziksel zaman da diyebiliriz.³³ Kısacası Platon'da insan zamanı dediğimiz fiziksel ve ölçülebilen bir zaman anlayışı ve bu zaman anlayışına karşın ise ölümsüz ve sonsuz olan Tanrı zamanı anlayışının ayrımı net bir şekilde görülmektedir.

Platon, iki alem anlayışından bahsetmektedir. Bunlar İdealar ve Görüngüler alemidir. Platon'a göre sürekli olarak bir değişime tabi olan, bir oluş ve bozuluş içerisinde olan şeyler gerçek varlık değildir. Doğa, sürekli oluş ve bozuluş içerisinde bir değişime tabidir. Platon'un bu yaklaşımı, doğayı oluşturan ve duyularımızla algıladığımız şeylerin bir varlık olmayacağı yönündedir.³⁴ Platon, asıl gerçekliği algılarda değil düşüncelerde aramış ve bir aracı olmadan varlığı kavramanın yolunun sadece akılla meydana gelebileceğini iddia etmiştir. Bunun yanı sıra Platon, akılsal düşüncenin konusunu oluşturan gerçekliğin ideal olmasını öne sürerek İdealar kuramını, maddi olandan değişmez olan düşünceye döndürerek geliştirmiştir. İdealar, sonsuz ve sınırsız olup bir değişime uğramayan külli varlıkların dünyasıdır. Görüngüler ise ideaların yansıması şeklinde olup devamlı bir değişimin yaşandığı cüz'i varlıkların dünyasıdır. Platon için idealar ve görüngülerin ilgisi bir şeyin gölgesi ile olan ilgisi

³² Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 55-57.

³³ Coştu, "İki zaman Düşüncesi...", 16-17.

³⁴ Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 25-26.

gibidir. İdealara dahil oldukları şekilde görüngelerinde bir gerçeklikleri vardır. Yalnız idealer daha çok gerçekliğe sahiptir. Platon, idealerin da bir gerçeklik derecesine sahip olduğunu ve *İyi* ideasının bütün idealardan en üstte olduğunu ileri sürmüştür. *İyi* olan şey bütün idealardan üstte olmakla birlikte gerçekliğin de kendisidir. Bütün gerçeklikler ondan ortaya çıkmaktadır. Kısacası İdealar değişime uğramayan mükemmeliyet barındıran ve *İyi* olana katılan varlıklardır.³⁵

Platon *Timaios*'ta aleme; düzen, uyum veren ve onu şekillendiren Demiurg adını verdiği bir Tanrı'dan söz eder.³⁶ Platon'da varlık sahasına çıkış ise Demiurg'un zamanı yaratmasıyla başlamaktadır. Evreni var eden güç, öncesiz Tanrılar örneğine göre oluşturduğu evrenin hareket ettiğini görünce sevindi. Onu örneğe benzetmeye çalıştı. Fakat örnek yok olmayan bir canlıydı. Bu nedenle de Tanrı tüm evreni yok olmayana, ölümsüzleştirmeye çalıştı. Fakat örneği varlığa tamamıyla benzetmek mümkün değildi. Bu nedenle ölümsüzlüğün değişik bir kopyasını yapmaya karar verdi. Göğü kurarken de bir taraftan hareketsiz belirli sayıların miktarına göre yol alan ölümsüzlüğün zaman denilen imgelerini kurdu.³⁷ Platon'da Demiurg, Tanrı'yı karşılamakla birlikte, *aion*'da bütün canlılarda var olan yaşama gücünü görürüz. Bu anlamda bu güç bütün canlılarda görülen bir şeydir. Khronos ise oluşu ifade etmektedir. Zaman ise idelerle değişim dünyası arasında bir aracılık görevi görür. Platon zamanı sonsuzluğun bir resmi veya gölgesi olarak yorumlamaktadır. Dolayısıyla zamanın, varlık aleminin tümünde etkili olduğu söyleyebilir. Ayrıca oluş dediğimiz şey zamandan ayrı tasavvur edilemezken evren ise varoluş ve yok oluş açısından zamansaldır.³⁸ Demiurg'un bir faaliyeti olarak ortaya çıkan zaman, aslında görünüşlerin oluşmasıyla başlamaktadır. Ve bu sebeple de sadece dünyada etkindir. Zamanın sonsuzluğun hareket halindeki bir resmi oluşu, evreni ve evrendeki düzeni anlamamızı sağlamaktadır.³⁹

Platon'un düşüncelerini öz-gölge ilişkisine dayandırdığı aşikardır. *Aion*, yalnızca akılla anlaşılan, varlığı devam eden bir kavramı karşılarken Kronos yalnızca algıyla anlaşılan, varlığı sonlu olan bir kavramı karşılamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Kronos sadece *aion*'un içinde devamlılığını koruyabilir. Denilebilir ki zaman ölçümü yapılabilen bir sonsuzluğun içerisinde yer almaktadır. Platon da çokça karşılaştığımız

³⁵ Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 27-28.

³⁶ Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 57.

³⁷ Platon, *Timaios*, 38a.

³⁸ Arslan Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması", *Felsefe ve Sosyal Bilimler*, sy.13, (2012): 221.

³⁹ Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 31.

kavramlar olan idealar ve görüngüler ki bu kavramlar aslında daha önce ele aldığımız kavramlarla benzer anlamdadırlar. İdealar değişmezken fenomenler bir oluş halindedir. Ve tabii olarak değişkenlik gösterir. Yani Platon'un idealar adını verdiği şeyler bir değişime uğramayan, akılla kavranabilen ve dahi sonsuzluğu anlamada etkin bir konumdadır. Ve bu konumu onun asıl (öz) mahiyette olduğunu bize gösterir. Buna karşın görünüşler (fenomenler) ise değişime uğrayabilen, algılarımızla kavranabilen ve dahi sonlu bir konumdadır. Bu konumu ile gölge mahiyetindedir.⁴⁰

Platon'da zaman kavramını daha iyi analiz etmemiz için zaman-evren ilişkisini ele almamız gerekmektedir. Platon gökyüzünün dairesel hareketi ile yeryüzündeki düzen arasında bir benzerlik kurmaktadır. Bu benzerlikte gökyüzü ve yeryüzündeki hareketin en temel ayrımı ise birinin dairesel bir boyutta diğerinin ise doğrusal bir boyutta olmasıdır. Yeryüzü hareketine göre gökyüzü hareketi zamanı izlemektedir. Zamanın bu noktada bir gölge mahiyetinde olduğu söylenebilir.

Platon'a göre evrenin bir ruhu vardır. Evreni ayakta tutan şey ise bu ruhtur. Platon evrenin ruhunu ortaya koymak için; varlık, özdeşlik ve farklılık gibi unsurları kullanır. Bu unsurlar Demiurg tarafından bir araya getirilmiştir. Bunun yanı sıra Platon, zamanın hareketiyle ruhun hareketinin bir arada olduğu zaman anlamlı bir bütün oluşturabileceğini savunur. Buna göre zaman için ruhun hareketi olduğu söylenebilir. Platon, objektif bir zaman anlayışı olmayacağını düşünmüştür. Buna gerekçe olarak da yıldızların hareketinin zamanın ölçümünü zorlaştırdığını savunmuştur. Bu durumda sübjektif bir ölçüm mümkün görünmektedir. Zamanla iç içe olan oluş kavramı geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayan sürekli bir hal olan değişimdir. Bu süreklilik zamanın sınırsızlığını bize gösterir. Bu açıdan baktığımızda ise zaman bir bütün halinde yorumlanmaktadır. Bu bütünlük içerisinde ise birbirleriyle etkileşim içinde bulunan momentumlar mevcuttur. Bu konuya en güzel örnek ise genç-yaşlılık kavramlarıdır.⁴¹ Şöyle ki; Platon bir şeyin zamansal olmasıyla ilgili olarak, bir şeyin zaman içinde var olmasının hem kendinden daha eski (yaşlı) hem de yeni (genç) olması gerektiğini belirtmiştir. Yani hızlilik ve yavaşlık adına iki ölçü birimi karşımıza çıkmaktadır. Zamansal olan bir şeyin varlığının, onun varlık safhasıyla, var olacak safhasını kapsayacak bir biçimde olması gerektiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Platon için önemli bir yeri olan ideaların zamansal boyutu yoktur. Çünkü Platon zamanı gerçekdışı yahut

⁴⁰ Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, 110.

⁴¹Topakkaya, *a.g.e.*, 113.

öznel bir yaklaşımda ele almaz. Nitekim zaman, evrenin döngüsel hareketi içerisinde var olmakla birlikte buna uyum sağlamaktadır. Buradan zamanın işleyişinin iki taraftan da sınırlandırılmadığını anlamak mümkündür. Ancak sınırlarının belli ve bir daire şeklinde olduğunu da unutmamak gerekir.⁴²

Aristoteles, (İÖ.384 İÖ 322) İyon düşüncesinin etkin olduğu Stageiros'ta doğmuştur.⁴³ Aristoteles gençlik dönemlerinde Platon ile tanışmış ve uzun yıllar hocası Platon'un fikirlerinin etkisinde kalmıştır. Aristoteles gençlik dönemlerini geçip olgunluk çağlarına geldiğinde hocası Platon'un idealar fikrinin eksik yönlerini tespit edip eleştirmiştir. Aristoteles'in idealara ve hocası olan Platon'un düşüncelerine karşı geliştirdiği eleştirel tutum onu *Metafizik* eserini yazma sürecine itmiştir.⁴⁴

Aristoteles'in, Platon'un idealarını eleştirdiği en önemli nokta, Platon'un idealar için ortaya attığı kanıtların yetersiz olduğu ve ikna edici olmadığı yönündedir. Nitekim ortaya atılan fikirlerin çoğu zorunlu bir sonuca götürmemekle birlikte bazıları da Platoncuların düşüncelerine göre İdeaları olmayan şeylerin İdealarını ortaya çıkarmaktadır. Aristoteles'e göre bilimlerin varlığından çıkarılan delillere göre bilimi olan her şeyin İdeaları olacaktır.⁴⁵ Dolayısıyla Aristoteles, görüngüler dünyasındaki varlıkların idealarla belirlediğini, ideaların bu varlıkların ideal örneklerini oluşturduğu şeklindeki düşüncüyü, Platon'un hayal dünyasının bir yansıması olarak görmektedir. Nitekim Aristoteles'e göre bunların ne ispatı mümkündür ne de bunlar akılla kavranabilir bir tarzdadır.⁴⁶ Ayrıca bir parantez açmak gerekirse, Aristoteles'in felsefi düşüncelerinin oluşmasında temelde etkin olan doğa felsefesine ilişkin görüşleri yer alır. Aristoteles'e göre evrende var olan her ögenin doğal bir konumu vardır. Değişen yahut değiştirilen her nesnenin dönme eğiliminde olacağı ön kabulüne göre hareket ettiği görülmektedir. Denilebilir ki bir nesnenin doğası bozulduğunda, devinimi dediğimiz şey yahut onun değişimi başlamaktadır. Aristoteles zaman kavramına dair düşüncelerine ilk olarak değişim ve devinim konusuyla başlamaktadır. Bu doğrultuda *Fizik* kitabında doğanın temel ilke ve kanunu olarak gördüğü değişimlere yer verir. Aristoteles'e göre değişimin ne olduğunun bilinmemesi halinde doğanın da ne olduğu bilinemez. Ayrıca Aristoteles, değişim kavramı ile birlikte fiziksel dünyada gerçekleşebilecek herhangi bir çalışmanın ana kaynağını oluşturduğunu varsaydığı; sonsuzluk, mekân, boşluk, ve

⁴² Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 34-35.

⁴³ Russel, "Batı Felsefesi Tarihi", 299.

⁴⁴ Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, 75.

⁴⁵ Aristoteles, *Metafizik*, çev: Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996), 1079 5-10.

⁴⁶ Birand, *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*, 75.

zaman kavramlarına ait düşüncelerini yine *Fizik* kitabında incelemiştir. Buradan hareketle Aristoteles için zaman konusunun bilimsellik ihtiva ettiğini anlamak da mümkündür.⁴⁷

Aristoteles'in zaman düşüncesine ait görüşlerini anlamak adına bilimsel konulara olan yaklaşımını bilmek konuyu anlama noktasında bizlere yardımcı olacaktır. Aristoteles'in bilimsel konulara olan yaklaşımlarının özelliklerine baktığımızda bilimsel tartışma iki aşamadan oluşur diyebiliriz. Birinci aşamada, bilimsel bir şeyin var olup olmadığını sorarak başlamak ve şayet o şey varsa onun ne olduğunu sorarak da ikinci aşamaya geçmek gerekmektedir. Aristoteles'in bu aşamaları baz aldığını, zaman düşüncesine dair çalışmalarında da görmek mümkündür. Aristoteles bu doğrultuda zamanın var olduğu manasında mı var olduğu yoksa kendisi bir varlık olmayan manasında mı var olduğu şeklindeki sorularla zaman konusuna adım atar.⁴⁸

Aristoteles'e göre varlıklar görünüşler dünyası dışında değil, duyularımızla algıladığımız gerçek alem içinde aranmalıdır. Gerçek, algıladığımız ve içinde bu bulunduğumuz bu alemdir. Aristoteles' göre bir neden olmaksızın hareketin oluşması mümkün değildir. Tesadüfi hiçbir şey gerçekleşmez. Her zaman belli bir nedenin olması gerekir. Mesela bir şeyin hareket ettiğini ve bu hareketin zorlamayla mı, aklın etkisiyle mi ya da farklı bir nedenle mi yaptığını görürüz.⁴⁹ Sürekli ve kesilmeyen hareket yani dairesel hareketle her an hareket halinde olan bir şey vardır. Dolayısıyla ilk Gök'ün ezeli ve ebedi olması zorunludur. Onu hareket ettiren bir şey vardır. Aynı zamanda hareket eden ve ettiren ancak aracı bir varlık olacağına göre hareket etmeksizin hareket ettiren ezeli- ebedi töz ve salt fiil olan bir üç şeyin varlığını kabul etmemiz gerekir.⁵⁰ Sonsuza giden nedenler verisi bulunmadığından dolayı zorunlu olarak da bir ilk hareket ettiren fikrinde durmak gerekir. İlk neden olmaksızın sonsuza giden nedenler ve sonuçlar dizisi meydana gelmektedir. İlk neden ezeldir. Ezelden beri de etkisini devam ettirmektedir.⁵¹ “Yer değiştirme hareketi, değişimlerin ilk türüdür ve ilk yer değiştirme hareketi de dairesel yer değiştirme hareketidir. İmdi bu dairesel hareketi meydana getiren İlk hareket ettirici, zorunlu bir varlıktır ve zorunlu olması bakımından da onun varlığı İyi olandır ve bir anlamda o, ilkedir.”

⁴⁷ Yetmen, “Zamanın Felsefi Temelleri...”, 39.

⁴⁸ Yetmen, “Zamanın Felsefi Temelleri...”, 39.

⁴⁹ Aristoteles, *Metafizik*, XII. 1072a- 5.

⁵⁰ Aristoteles, *Metafizik*, XII. 1072a- 25.

⁵¹ Weber, *Felsefe Tarihi*, 75.

Gök ve doğa bu ilkeye bağlıdır. Aynı zamanda bu ilke mükemmelliğin olduğu hayattır. Tanrı bizim yaşadığımız mutluluk verici şeylere her zaman sahiptir. Dolayısıyla Tanrı hayattır. Hayat da Tanrı'dır; aklın aksiyonu denilen şey hayattır. Tanrı ise bu aksiyonun kendisidir. Tanrı'nın kendisiyle sürekli olan aksiyonu, mükemmellik barındıran ezeli ve ebedi bir mahiyettedir. Denilebilir ki hayat, devamlılığı olan, ezeli ve ebedi ömür sadece Tanrı'ya mahsustur.⁵² Aleme bu şekli, düzeni veren ve dahi alemi oluşturan Tanrıdır. Tanrı alemde hareketle düzen verici, kuvvetli ve hareket ettiricidir. Alemde var olan bu oluş Tanrı'ya doğru yönelen bir oluştur. Tanrı tarafından harekete getirilen bu oluş Tanrı'nın kendisine adeta yönelmiştir.⁵³

Aristoteles'in zaman düşüncesinde etkili olan yaklaşımlarından birisi ise değişim konusudur. Değişim, değişen şeyin farkında olmak, yani zamanın farkında olmak demektir. Değişim olmasaydı bizim zamanı fark etmemiz mümkün olmazdı. Nitekim Sardanya'da uyuyanlar örneğinde olduğu gibi onlar uyurken hiçbir şey hissetmedikleri için zamanın geçmediğini düşünmüşlerdi.⁵⁴ Sardanya örneğindeki kişiler uyanık oldukları an'ın ve uykuda geçirdikleri an'ın bitişik olduğunu düşünmüş, zamanın geçmediğini sanmışlardı. Nitekim onlar uykudayken zamanı geçtiğini hissetmemişlerdi.⁵⁵ Aristoteles, karanlıkta bedensel bir değişime uğramadığımızdan ya da uğrasa dahi bu değişimi fark edemeyeceğimizi buna karşın ise zamanın farkında olacağımızı söyler. Çünkü ruhumuz herhangi bir şeyi düşündüğünde en azından ruhta o anda meydana gelen değişimin farkında olur. Bunun yanı sıra zamanı tanımlarken zaman için tamamen değişimdir diyemeyiz ama değişimle ilgili bir şey olduğunu diyebiliriz. Kısacası, değişimden bağımsız bir zaman anlayışı yoktur. Bu hususta devinim ya da değişim dediğimiz şeyin olmasının bir öncelik sonralık durumunu ortaya çıkardığı ve bu önce sonra olma durumunu ve ayırımını ise bize zamanın bildirdiği düşünülebilir. Zamanın bölümlerinin de bir düzeni vardır. Bu nedenle birinin önce, diğerinin ise sonra geldiği söylenebilir. Bu aslında bir düzene işarettir. Mesela önceyi 1 olarak tanımlar sonrayı 2 olarak tanımlarsak, önce olan 1 ile sonra olan 2 arasında bir sınır (an) meydana gelmiş olur. 1, 2'den önce gelir. 2 de 1'den sonra gelir. 1, 2'ye göre geçmiş zamandır. Bu nedenle devinimi de sayıyoruz. O halde devinimin sayısını bize öğreten şey zamandır diyebiliriz. Zaman bir tür sayma işlemidir. Bu da bize zamanın

⁵² Aristoteles, *Metafizik*, XII 1073a-10.

⁵³ Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 83.

⁵⁴ Aristoteles, *Fizik*, 218b-20vd.

⁵⁵ Engin Erdem, "İlahi Ezellilik ve Yaratma Sorunu", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 25.

fizikselliği ve ölçülebilir bir şey olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁵⁶ Önce ve sonra arasında bir sınır mahiyetinde olan an kavramı ne anlama gelmektedir? Şöyle ki an, tek başına bir gerçeklikten yoksun olup geçmişin sonunu geleceğin başlangıcını izah eden bir sınır mahiyetindedir. Dolayısıyla zaman an ile görünen bir şey olarak meydana çıkmaktadır. An'ı devinimi geçmişin sonu geleceğin başı olarak değil de, tek bir şey olarak düşündüğümüzde o, hiçbir bir şekilde geçmemiş görünür, zira bu durumda devinim de yoktur. Nitekim zaman, başlangıç ve sonun arasında bulunan mesafenin ölçüsünü izah eder.⁵⁷ Aristoteles zamanı öncelik ve sonralık açısından hareketin sayısı olarak açıklayarak sayılan şeyi ruha ait bir yaklaşım olarak görmüştür. Bu durum zamanın özne ve nesne açısından ruh ile bağlantısını ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca Aristoteles, zamanı hareketin de bir ölçüsü mahiyetinde görmektedir. Buradan hareketle Aristoteles'in, hareketten bağımsız bir zaman düşüncesini işlemediğini anlayabiliriz. Buna karşın Platon da gördüğümüz zamanın Aion'un bir kopyası olma durumunu Aristoteles'te görmemiz mümkün değildir.⁵⁸

Aristoteles zaman kavramına ilgili analizlerine aslında günlük zamana dair düşünceleri ile başlar. Aristoteles zamanı ele alırken onun varlıkta mı, yoklukta mı olduğuna dair düşünceleri sorgular. Yani Aristoteles zamanın özünün ne olduğu ile ilgilenmektedir. Aristoteles'e göre geçmiş ve gelecek zaman birimleri yoktur. Aslında bunlar zamana ait parçalar halindedirler. Buna göre zaman, aslında var olmayan parçaların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu açıdan ele alacak olursak diyebiliriz ki zaman varlıkla ele alınan bir kavram değildir. Geçmiş ve gelecek zamanlar, zaman içerisinde meydana gelen olaylarla kendini göstermektedir. Ve bunlardan geçmiş bir daha var olmayacakken gelecek ise henüz var olmayandır. Bunlar arasında bir üstünlük yoktur. Birisi bir daha var olmayacakken diğeri henüz var olmamıştır.⁵⁹

Aristoteles'in zaman anlayışının temelini oluşturan şimdi kavramıdır. Şimdi kavramı zamanı anlama noktasında önemlidir. Onun en önemli işlevi ise bir sınır mahiyetinde olmasıdır. Şimdi'nin zamanın bir parçası olmadığına daha önce de değinmiştik. Bunun temel nedeni şöyle izah edilebilir. O halde “şimdi” için diyebiliriz ki zamanın diğer kısımlarıyla birlikte iken anlamlı bir bütün oluşturandır. Ayrıca şimdilerden bir zaman elde edilemeyeceği gibi şimdi de olmadan anlamlı bir zaman

⁵⁶ Coştu, “İki Zaman Düşüncesi...”, 18.

⁵⁷ Erdem, “İlahi Ezelilik...”, 26.

⁵⁸ Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında...”, 226.

⁵⁹Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında...”, 226.

düşüncesi olmayacağı aşıkardır. Bütün bunlardan hareketle şimdinin iki ana fonksiyonu olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi şimdi'nin geçmiş ve gelecek arasında bir sınır niteliğinde olmasıdır. İkincisi ise zamanın devamlılığını sağlamasıdır. Görüldüğü üzere şimdi, zamanın sınırı olmakla birlikte zamanın kendisini ortaya çıkardığı tek zaman birimidir.⁶⁰

Aristoteles'te zamanın sonsuzluğa bakışı, gökyüzü varlıklarının hareketlerini sağlam bir zemine oturtmak amacıyla ortaya çıkar.⁶¹ Aristoteles gök küreyi, merkezinde dünyanın bulunduğu mükemmel bir düzende anlatır. Bu kürenin hareketi olduğu gibi hareketsizliği de mevcuttur.⁶² Gökyüzü cisimleri *ether*'den meydana gelmiştir. *Ether* ise gökyüzüyle alakalı olan noksansız bir unsurdur. Ve her daim aynı olarak kalmayı başarır. Yeryüzünde bulunan unsurlar düz bir şekildeyken, *ether* ise en iyi şekil olan daire hareketini takip eder. Yıldızlar ise iç içe geçmiş haldedirler. Ve bir çeşit şeffaf küreler içerisinde dönmektedirler. Hem yıldızlar hem de yıldızların içerisinde yer aldıkları küreler *ether*'den var olmuştur. Yıldızlar, sonsuz, mutlak ve ölçülü hareketleriyle Tanrı'ya en yakın olan varlıklardır. Aristoteles'in zaman anlayışında bu nedenle yıldızların önemli bir yeri vardır. En nihayetinde yıldızlar, Tanrı'ya en çok yaklaşmış, yakın olan varlıklardır. Yıldızların süregelen devamlı ve dengeli hareketleri bu duruma olanak sağlamıştır. Yıldızlar akıl üstü mahiyette olup insanın sınırlarının üstündedir. Yıldızların mahiyetini anlama konusunda esasen insan zayıftır diyebiliriz. Ayrıca Yıldızların yeryüzünün işleyişe uygun birtakım etkileri vardır.⁶³ Aristoteles'e göre gökyüzünün konumu yıldızların önemini anlamamız noktasında bize ipucu vermektedir. Bu ipuçlarından bir tanesi gökyüzü hareketi ve zamanın birlikteliğidir. Aslına bakılırsa bu birliktelik zorunludur. Çünkü bu ilişki sayesinde zamanın birliği korunabilmektedir. Zamanın gökyüzü hareketiyle ilgili olan bu zorunlu ilişkisi, zamanın devamlı olarak var olan bir varlık olmasına neden olur. Böylesi bir zaman, döngüsel anlamda var olan bir bütünün, doğrusal anlamda bölümlere ayrılabilen bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁴

Hareket ile mekân ilişkisinde ise Aristoteles, mekânı hareketsiz, hareketi mekânız düşünemeyeceğimizi söyler. Evrende var olan eşyanın hepsi hareket halinde değildir. Evren dediğimiz şey her şeyi kuşattığı halde hiçbir şeyin içerisinde tam olarak

⁶⁰ Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 229.

⁶¹ Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 224.

⁶² Weber, *Felsefe Tarihi*, 76.

⁶³ Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 83.

⁶⁴Topakkaya, *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*, 115-117.

yer almaz. Evrende, bir yerde olmamakla birlikte daima yer değiştirir. Evren bulunduğu yerde dönebilir. Mekânda, zamanda hareket sayesinde vardır. Ve hareketin ölçüsü niteliğindedir. Hareket gibi güç bakımından sonsuzdur. Aristoteles hareketi iki şekilde betimlemiştir. Bunlardan ilki dairesel şekilde ikincisi ise düz şekildedir. Dairesel hareket yukarı- aşağı, aşağı-yukarı şeklinde meydana gelirken düz harekette ise sonsuz olarak var olmaktan bahsedilemez. Evrenin sınırları vardır. Ve düz hareket kendi sınırları içerisinde gidip gelmeye mecburdur.⁶⁵ Aristoteles, Platon'da var olan Tanrı zaman anlayışı yerine tecrübe edilebilen, insan tarafından fark edilebilen bir zaman anlayışıyla ilgilenmiş, zamanın gerçekliği ve mekanla olan birlikteliğine değinmiştir. Aslında zaman denilen şeyin sadece insan zihninde tecrübe edilebilen bir şey olduğunu, insan zihni dışında ise kendi başına bir anlam ifade etmediğini belirtmiştir. Aristoteles, Platon' da yer alan Tanrı zaman anlayışı yerine öznel bir zaman anlayışını benimsemiş denilebilir.⁶⁶

Buraya kadar, tezin devamı için bir alt yapı görevi görmesi adına Antikçağ'dan Aristoteles'e kadar uzanan zaman anlayışlarına kısa bir bakış attık. Zaman kavramını, Platon, Aristoteles ve Augustinus'un zaman metinlerinin ele alınacağı ikinci bölümde daha detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

⁶⁵Weber, *Felsefe Tarihi*, 77-78.

⁶⁶Cořtu, "İki Zaman Düşüncesi...",19.

İKİNCİ BÖLÜM

FELSEFİ METİNLERDE ZAMAN DÜŞÜNCESİ

2.1. PLATON METİNLERİNDE ZAMAN

Platon, *Parmenides* ve *Timaios* adlı diyaloglarında idealar ve sonsuz gördüğü şeylere yer verirken, özellikle de *Timaios* 'ta zaman görüşlerine detaylı bir biçimde yer vermiştir. *Timaios* diyalogunda yer alan, başlangıçsız ve sonsuz olan idealar düşüncesine göre, görünen evreni düzenleyen ilahi bir zanaatkâr olan Demiurgos, khora halinde yaratılan evreni mümkün olduğunca idealar dünyasına benzetmeye çalışmıştır. Bu benzerliği güçlendirmek adına da sonsuzluğun bir yansıması olarak aion'un hareketli bir hali olan zamanı yaratmıştır.⁶⁷

Sokrates! İşte tam bu nedenle tanrıların var oluşları, dünyanın ortaya çıkışı gibi çok sayıda konuyla ilgili olarak birbirleriyle tam anlamıyla uyumludur ve her şeyiyle tam açıklama yapamazsam buna şaşırma. Ancak yaptığım açıklama, akla uygun açıklamalardan biri olursa bu açıklamaları yapan kimsenin ve bu konuda karara varan sizlerin akla en yakın gelen şeyi kabul etmenize sevinmeliyim, zaten daha fazlasını da bekleyemem.⁶⁸

Timaios diyalogunun ana karakteri olan *Timaios* Sokrates'e, Tanrılardan evrenin var oluşuna kadar birçok meselede yeterli ve birbirine uyumlu bilgi verememesi halinde bu duruma şaşırılmamasını, neticede kendisinin de bir insan olduğunu bununla ilgili farklı taleplerde bulunulmaması gerektiğini savunmuştur. Platon bu hususta doğa biliminin imkansızlığını, insanoğlunun doğayı anlama konusunda yetersiz olduğu gibi şeylerden ziyade evrenin yapısı gereği kesin ve açık bir bilimin konusu olmayacağı olgusu ile açıklamak eğiliminde gibidir.⁶⁹

Evren ya da gökyüzü ismine her ne dersek diyelim, bununla ilgili ilk önce sormamız gereken soru şudur: Başlangıcın bir zamanı var mıdır? Yoksa bir

⁶⁷Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 31.

⁶⁸ Platon, *Timaios*, çev: F. Akderin, (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 28a.

⁶⁹ Arslan, Ahmet. İlkçağ Felsefe Tarihi 2- Sofistlerden Platon'a. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010 346.

başlangıç hiçbir zaman var olmadı mı? Evren hakkındaki bir diğer soru ise evreni ortaya çıkarmanın hangi örneğe göre hareket ettiğidir. Bu hareket her zaman aynı kalana göre mi doğmuş olana göre midir?⁷⁰

Timaios bu sorularla evren ve zamana dair cevapları bulmak için ilk adımı atmış diyebiliriz. Platon bu pasajda evrenin başlangıcının olup olmaması sorununu ortaya koymaktadır. Platon, evrenin algısal bir şey olduğunu ve bu nedenle oluş ve yok oluşa uğramasından dolayı evrenin doğan ve ortaya çıkan bir şey olduğunu düşünmektedir.⁷¹

“Evren hakkındaki diğer bir soru evreni ortaya çıkarmanın hangi örneğe göre hareket ettiğidir. Her zaman aynı kalana göre mi doğmuş olana göre mi? Evreni oluşturan iyiye ve güzelse değişmeyen ilk örnekten yola çıkılmıştır. Diğer türlü ise doğmuş olandan yola çıkılmış demektir. Ancak evrenin değişmeyenden yola çıktığı malumdur. Çünkü evren ortaya çıkanların en güzelidir. Ve onu oluşturan da en becerikli olandır. Eğer evren bu şekilde ortaya çıkarıldıysa, değişmeyen örneğe göre ve akılla kavranabilecek şekilde yapılmış demektir. Bu durumda evren bir şeylerin kopyası olmak zorundadır.”⁷²

Evreni var eden Tanrı'nın, onu İdealara, iyi, güzel, gerçek ve doğru şeyler örneğine göre meydana getirmesi; evrende de iyi, güzel, gerçek ve doğru gibi şeylerin bulunması gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Mükemmel bir varlık olan yapıcı Tanrı ve mükemmel bir model olan İdeaların, kötü çirkin, yanlış ve tesadüfi olması beklenmez. Dolayısıyla Platon böyle bir evrenin meydana gelenler arasında en güzeli olduğunu söyler.⁷³

Evreni yaratan güç öncesiz Tanrılar örneğine göre oluşturulan evrenin var olduğunu görünce çok mutlu oldu ve onu örneğe daha çok benzetmeye devam etti. Örnek ölümsüz bir canlıydı ve bu nedenle de evrenin ölümsüz olmasını istedi. Ancak örnek alınan canlı evrenle tam anlamıyla uyumlu olmuyordu. Sonuçta farklı türden bir ölümsüzlük inşa etmeye karar verdi ve gökyüzünü oluşturduğu sırada hareketsiz, ölümsüz ve sayıların orantısına göre var olan ve ölümsüzlüğün zaman adını verdiğimiz formunu ortaya koydu.⁷⁴

Platon zamanı, aion'un bir resmi ya da gölgesi mahiyetinde algılamaktadır. Bu nedenle de zaman, varlık aleminin tümünde etkindir. Ve onu içinde taşımaktadır. Yani şeyler zamanı oluşturmaz ancak zamanda meydana gelebilmektedir. Platon bu hususta

⁷⁰ Platon, *Timaios*, 28b.

⁷¹ Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 2*, 347.

⁷² Platon, *Timaios*, 29a.

⁷³ Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 2*, 347.

⁷⁴ Platon, *Timaios*, 38a.

varlığa çıkışı Demiurg'un ilk başta zamanı ve evreni yaratmasıyla özdeş kılar. Yani Platon'un Demiurg'u, sonsuzluğun hareketli bir kopyasını yapmak istemiştir. Alemde var olan tüm düzeni sayılarla oranlayarak sonsuzluğun tek'liği içerisinde bütünlüğünü de koruyarak varlığını devam ettirmiştir. İşte zaman denilen şeyden tam olarak bu kastedilmiştir.⁷⁵ Platon âlemi görünümler ve idealar diye ikiye ayırmaktadır. Buradaki görüngüler âlemi, sonlu ve ölçülebilir bir âlem iken; idealar ise ölçülemeyen ve sonsuz bir âlem tasavvurudur. Bu doğrultuda zamanı sonsuzluğun bir yansıması mahiyetinde görmektedir. Demiurg'un bir faaliyeti olarak ortaya çıkan zaman ilk olarak görüngüler dünyasının bir etkinliği olarak karşımıza çıkar ve sadece bu dünyada etkindir. Görüngüler dünyası ise var olma, yok olma bağlamında aion'un bir resmi mahiyetindedir.⁷⁶

Evet, gökyüzü olmadan önce aylar, yıllar, günler, geceler yoktu. Ancak gökyüzünü oluştururken bunları da oluşturmaya karar verdi. Bu şeyler zamanın parçalarıdır. Geçmiş ve gelecek kavramları ise ölümsüz tözden bahsettiğimiz zaman kullandığımız ve kullanma nedenimizin de bilgisizliğimiz olduğu kavramlarıdır. Tözden söz ettiğimiz zaman bile “var”, “vardı”, “var olacak” gibi ifadeler kullanıyoruz. Oysa kullanılabilir tek ifade “vardır” olmalı, “vardı” ya da “var olacak” gibi şeyler sadece doğmuş ve zamanla farklılaşmış şeyler için söylenir. Çünkü onlar değişimi ifade ederler.⁷⁷

Platon'a göre gökyüzü yaratılmadan önce zaman da yoktu. Demiurg gökyüzünü oluştururken zamana dair şeyleri var etmeye karar vermiştir. Platon'da zamanın devamlı etkileşim içinde olduğu oluş; geçmiş, şimdiyi ve geleceği içine alan sürekli bir boyut değiştirmedir. Bu devamlılık ise aynı şekilde zamanın “sınırsızlığına” işaret etmektedir. Bu sayede zaman bir bütün olarak anlaşılmaktadır. Bu bütünlük içinde ise sürekli birbiriyle etkileşim içinde bulunan momentumlar vardır. Bunu en güzel anlatan örnek ise genç ve yaşlılık örneğidir.⁷⁸

Öte yandan her zaman aynı kalan ve asla değişmeyen bir şey için zamanın bir anlamı yoktur. Gençleşmez, yaşlanmaz, onun için eskiden vardı ya da daha sonra var olacak gibi ifadeleri de kullanamayız. Varoluş sürecinde gerçekleşen değişimden kaynaklanan tesadüfler ya da gençlik ya da duygu dünyasında var olan değişiklikler kendisinde söz konusu değildir. Tesadüfler ölümsüzlüğü gösteren ve daire biçiminde dönen zamana dair

⁷⁵Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 109.

⁷⁶Yetmen, “Zamanın Felsefi Temelleri...”, 37.

⁷⁷Platon, *Timaios*, 38b.

⁷⁸Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında...”, 222.

değişikliklerdir. Yine olmak fiilinin çekimleri olan, oldu, olmak üzere, olacak gibi ifadeler de hatalıdır. Neyse yine de içinde bulunduğumuz zaman bunları incelemek için gereksiz. Özetle ifade etmek gerekirse zaman ve gökyüzü ileride yok olmaları gerekirse birlikte yaratıldıkları için birlikte yok olacaklar.⁷⁹

Platon, bir şeyin zamansal olmasına ilişkin, o şeyin zaman içinde var olmasının hem kendinden daha eski hem de yeni olması gerektiğini söyler. Bu noktada zamansal olan şeyin varlığı; onun vardı evresiyle, var olacak evresini kapsayacak bir biçimde olması gerekir.⁸⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere hızlılık ve yavaşlık gibi iki ölçü birimi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Platon'un düşüncelerinde önemli bir yer tutan idealar ise Platon için zamansal değildir. Çünkü Platon zamanın ne tamamen gerçekten öte olduğunu ne de öznel olduğunu savunmuştur. Ayrıca zaman, evrenin döngüsel hareketine de uyum sağlamaktadır. Bu noktada zamanın işleyişinin iki taraftan da sınırlandırılmadığını anlamak mümkündür. Ancak sınırları belli bir daire şeklinde olduğunu da unutmamak gerekir.⁸¹ Peki Platon'a göre eş yaşlılık kavramı neyi ifade etmektedir? Eş yaşlılık tanımının gençleşmek ve yaşlanmak kavramına uyarlanmasını, cevherin araza uygulanması örneğiyle daha iyi anlamak mümkündür. Şöyle ki arazlar her daim değişmesine rağmen öz dediğimiz şey aynı şekilde kalır; aynen bunun bu şekilde de yaşlanmaya ya da genç olmaya karşı insan yaşadığı yaşın en yaşlısıdır denilebilir. Yani bir zamanlar genç olan da şu an olan ya da gelecekte yaşlanacak olan kişi de bir ve aynı kişidir.⁸²

Platon'un evren tasarımıyla hareketle, evren bir ve tektir diyebiliriz. Nitekim Tanrı evreni bir örneğe benzeterek var etmiştir. "Tanrı bu nedenle bir bütün olarak kusursuz canlıya benzemesi için evreni çok sayıda, sonsuz ya da çift değil tek olarak yaratmıştır ve asla başka bir evren olmayacaktır."⁸³ Tanrı bu mükemmelliği var etmek için her şeyi içine alabilmesi ve düzeni sağlayabilmesi adına evreni küre şeklinde var eder.

Evrenin biçimi ise kendisine en uygun ve kendisiyle en ilgili şekilde oldu. Tüm canlıları kapsayan varlığa en uygun biçim, tüm şekilleri kendisinde toplayan biçimdir. İşte bu nedenle tanrı evreni küre şeklinde yarattı. Bu sayede her kısım merkezden aynı uzaklıkta oldu. Bu biçim hem en

⁷⁹Platon, *Timaios*, 38b.

⁸⁰ Platon, *Parmanides*, çev Saffet Babür, (İmge Kitapevi, İstanbul, 2001), 166a-c.

⁸¹Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 32.

⁸²Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 223.

⁸³Platon, *Timaios*, 31b.

muhteşem şeklidir hem de tanrıya en fazla benzeyen biçimdir. Tanrıya göre kendisine benzeyen şekil, benzemeyen şekilden çok daha güzeldi.⁸⁴

Tanrı küre biçimini verdiği evreni, hiçbir duyu organı olmamasına rağmen canlı ve mükemmel bir yapıda yarattı. Sade duyuvar değil, biz insanlarda da hareketi sağlayacak uzuvların olmaması evren için bir engel değildi. Bu aynı zamanda kendi kendini idare edebilen bir şeydi. Yani Tanrı evreni her türlü maddi ve manevi ihtiyaçlardan arındırarak mükemmel bir şekilde yarattı. Ayrıca Tanrı, “Bu şekilde kendi üzerinde ve kendi ekseni etrafında dönmesini sağlayarak bir daire dönüşü edinmesini sağladı.”⁸⁵ Timaios’un Demiurg tarafından meydana getirilen bu Tanrısal özellikli küresi, Parmenides’in bir olan varlığına çok benzemektedir. Timaios, bu eşsiz küreyi tanımlarken Parmenides’in varlığı için kullandığı ifadelerin benzerini kullanır: bir, eşsiz, ebedi, tam, küresel ve homojen, bütün.⁸⁶ Evrenin bu şeklinin ve düzeninin idealara en çok benzeyen şekil olduğunu diyebiliriz. Ancak ideaların kendisi değildir. Ayrıca buradan hareketle evren için en iyi hareketin döngüsel hareket olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Platon Timaios’ta zaman evren ilişkisinden şöyle bahseder: “Özetle ifade etmek gerekirse zaman ve gökyüzü ileride yok olmaları gerekirse birlikte yaratıldıkları için birlikte yok olacaklar. Zaman ona mümkün olduğunca benzesin diye ölümsüz töz örneğine benzetilerek oluşturuldu.”⁸⁷ Diyebiliriz ki Tanrı’nın şeyleri zamanda yaratması söz konusu değildir. Nitekim zamanı var eden Tanrı’nın ta kendisidir. Başka bir ifadeyle Demiurg, zamanın ölçüldüğü gökyüzü cisimlerini var edinceye kadar zaman mevcut değildi. Ancak bu hususta zaman yaratma ile eş zamanlı olduğu söylenebilir.⁸⁸ Demiurg, sonsuz zaman olan aion’a benzeterek bu dünyanın zamanını var etti. Dolayısıyla zaman sonsuz olmayıp görünüşler alemine aittir. Yani Demiurg sonsuz olandan hareketle sonlu olanı var etmiştir.

Zaman ona mümkün olduğunca benzesin diye ölümsüz töz örneğine göre oluşturuldu. Gökyüzü tam zaman boyunca var oldu ve var olacak, zaten örneği de önceliksiz. Tanrı bu düşünmeden hareket ederek zamanı yaratmak istedi ve güneş ve ay gibi şeyleri oluşturdu. Zamanı ifade edebilmek ve koruyabilmek adına diğer beş gökyüzü cismini yani gezegenleri yarattı. Hepsine birer şekil verdi ve ardından da yedisini alıp tözün döndüğü yedi yörüngeye koydu. Dünyaya en yakın yörüngede ay ikinci sırada güneş

⁸⁴ Platon, *Timaios*, 34a.

⁸⁵ Platon, *Timaios*, 34b.

⁸⁶ Şamil Öçal, “Platon’un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu”, Beytu’l Hikme, sy.7 (2017): 74.

⁸⁷ Platon, *Timaios*, 34b.

⁸⁸ Öçal, “Platon’un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu”, 75.

ardından Venüs, Hermes'e ait olan Merkür ve güneşin hızıyla dönen ancak ona zıt bir güce sahip gök cisimleri meydana geldi. Bu nedenle de güneş ve Hermes değışmez bir kuralla birbirlerine bağlıdır.⁸⁹

Timaios'ta zaman ile evren her zaman birbiriyle bağlantılı bir biçimde ele alınmaktadır. Demiurg, zamanı ve kosmosu *Khora*'dan yaratmıştır. Burada belirleyici olan şey daha çok Demiurg'un isteğidir. Burada ilginç bir tespit ile karşılaşmaktayız. Zamanın ölçülü bir biçimde hareketinden ortaya çıkan evrendeki düzenle, gökyüzündeki yıldızların dairesel hareketi arasında bir paralellik söz konusudur. Bu anlamda gökyüzündeki yıldızların hareketiyle, yeryüzündeki hareket arasında düzeni sağlama açısından bir benzerlik söz konusudur. Bu benzerlik gökyüzünde dairesel bir hareket olarak, yeryüzünde ise doğrusal bir hareket şeklinde açığa çıkar. Zaman en iyi, harekette ve gökyüzünde izlenmektedir. Zamanın doğrudan yalın anlamda gözlenmesi ise kendisinin bir kopya olmasından dolayı mümkün gözükmemektedir.

Evet öncesiz tanrı daha sonra ortaya çıkacak olan tanrı için evrenin düz, her noktaya eşit uzaklıkta, tam ve kusursuz nesnelere birleşimi bir varlık olmasını istedi. Tam ortasına bir ruh koydu, ruh her yere yayıldı öyle ki cisimlerin dışında bile yer aldı. Bu sayede kendisi daire şeklinde, tek başına, aynı zamanda kusursuz ve başka herhangi bir şeye ihtiyacı olmayan sadece bilginin ve dostluğun dostu, kendisine yeterli bir evren yarattı; bu özellikler mutlu bir tanrının ortaya çıkması demektir. Biz genelde ruh bedenden sonra inceleriz, oysa tanrı onu cisimden sonra yaratmadı. Çünkü birleşim sırasında daha önceden yaratılanların daha sonradan yaratılanlara köle olmasını istemedi. Bizim işlerimiz büyük oranda tesadüflere bağlıdır, konuşmamızın böyle olmasında şaşırtıcı bir şey yok ancak tanrı ruhu bedenden önce yaratmıştır, aynı şekilde ruh erdem bakımından da bedenden daha üstündür. Çünkü ruh yönetmek, beden ise emirleri dinlemek ve yönetilmek için yaratılmıştır.⁹⁰

Platon, yukarıdaki pasajdan da anlaşılacağı üzere evrenin bir ruhu olduğunu söylemektedir. Bu ruh evreni ayakta tutan ve evrenin bir arada oluşmasını sağlayan şeydir. Demiurg, evrenin ruhunu ortaya koymak adına varlığı, özdeş olmayı ve farklılığı kullanmaktadır. Bu üç unsur Demiurg'un var etmesiyle bir birlik kazanır.⁹¹ Platon'da ruh üstün kabul edildiğinden ayrı bir konumdadır. İnsanın maddi yanını bedeni ve duyguları oluştururken, manevi yanını ise akli ve ruhu oluşturur. Bu nedenle de ruh bir nevi beden üzerinde yönetici gibidir. Kısacası Platon manevi olanın varlığını onaylayıp

⁸⁹ Platon, *Timaios*, 39a.

⁹⁰ Platon, *Timaios*, 35a.

⁹¹Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 111.

maddi olanın varlığını inkar etmekle kalmaz manevi olanın her zaman maddi olandan üstün olduğunu belirtir. Yani Platon'da asıl gerçeklik, metafizik boyuttur.⁹²

Platon'a göre evrenin yaratmada bir başlangıcı vardır. Bu durum yalnız görünen alemde geçerlidir. Demiurg düzen kurup ona ilgi gösterinceye kadar bir kaos durumu hakimdi. Evrene ilahi düzenin gelmesiyle bu durum aklın anlayabileceği bir hale geldi. Demiurg tıpkı bir zanaatkar gibi kendi tasarladığı modele bakarak ve bu model üzerinde düşünerek evreni var etmiştir. Akılla kavranabilen alem yine akılla kavranabilen bir modeli takip ederek şekillenecektir. Böyle bir düşüncenin gerçekleşebilmesi için, akla yön verecek ruhun da var olması gerekir.⁹³ Platon bu konuyu *Timaios*'ta şu şekilde ele alır:

Sonuç olarak görülebilir şeyler arasında akli olan bir bütünden daha güzel, akli olmayan bir bütün olma ihtimali yoktur. Herhangi bir varlıkta ruh olmadığına aklın da olamayacağını görünce, akli ruhun içine, ruhu da bedenine içine hapsetti. Ardından da evreni adeta öz bakımından en iyisini yaratırcasına şekillendirdi. Evet, sonuç olarak bunun gerçekten de bir ruhu, akli vardı ve kendisini yaratan da tanrıydı.⁹⁴

Platon'da zaman kavramı ile beraber hızlilik ve yavaşlık adında iki temel ölçü birimi ortaya çıkmaktadır.⁹⁵ Bu doğrultuda aşağıdaki pasajı ele alacağız.

Tanrı gezegenleri oluşturdu ve ardından algıda yol açılan yavaşlık veya hızlilik tam bir ölçüye göre oturabilmek için dünyadan sonraki ikinci yörüngede ışık kaynağı olan güneşi yarattı. Amacı ise tüm göğü aydınlatmak, tüm canlıların töze benzeyen tözün hareketlerinden öğrendikleri sayıya uygun düşenlerin kendisine uyumlu olmalarının sağlanmasında. En akıllı olan birinci dairedeki hareketi oluşturan gece ve gündüz bu şekilde ortaya çıkarıldı. Ardından yörüngesini tamamlayıp güneşe yetiştiği zaman ay bir tur tamamlanınca da yıl ortaya çıktı. Çok az sayıdaki kimselerin dışındakiler diğer gezegenlerin hareketleri konusunda ilgilenmediler ve buna bir isim vermediler. Bunlara bakıp dönüş hızlarına sayısal bir değer vermiyorlar, sonsuz değişikliğe sahip bu başıboş dönüşlerin zamanı oluşturduğunun farkında değiller. Tam zamanı sayısının, sekiz hareketin hepsinin sabit kalan tözün değişmeyen hareketiyle ve yörüngesiyle belirlenen farklı hızlardaki dönüşlerini tamamlayıp, hareket noktasına geri döndükleri zaman bir yılın tamamlandığını söylenebilir.⁹⁶

⁹² Arslan, *İlkçağ Felsefe...2-*, 198.

⁹³ Öçal, "Platon'un *Timaios* Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu" 74.

⁹⁴ Platon, *Timaios*, 30b.

⁹⁵ Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 113.

⁹⁶ Platon, *Timaios*, 39c.

Bu pasajdan hareketle denilebilir ki Platon zamanın ölçülmesini doğal görüngülerle açıklar. Gezegenlerin hem kendi etrafındaki hem de dünyanın güneş etrafındaki dönüşüne ve hızına göre günler ve geceler kısalmakta ve uzamaktadır.⁹⁷

Platon genel anlamda sonlu evren ve sonsuz Tanrı tasarımıyla hareket ederek görüşlerini temellendirir. Nitekim Tanrı, güç sahibi ve en iyi olandır. Tanrı iyiliğinden pay alarak evreni yaratmış ve evrene küre şeklini vermiştir. Bu sayede oluşan şey en güzel şekildedir. Bu doğrultuda Platon, yeryüzü ve gökyüzü hareketleri arasında bir benzerlik kurmaktadır. Bu doğrultuda zamanın en iyi gökyüzünde seyrettiğini söylemek mümkündür.

Platon evren ve zamanı birbirleriyle bağlantılı bir şekilde ele almıştır. Zamanı, gökyüzü hareketleriyle ilişkilendirmiştir. Platon, ruh kavramını incelemektedir. Çünkü ona göre evren bir ruha sahiptir. Ve yine bu ruh sayesinde evren ayakta durmaktadır. Platon âlemi görünüşler ve idealar diye ikiye ayırmaktadır. Buradaki görüngüler alemi sonlu ve ölçülebilir bir alem iken; idealar ölçülemeyen ve sonsuz bir âlem tasavvurudur. Bu doğrultuda zamanı sonsuzluğun bir yansıması mahiyetinde görmektedir. Yine Platon'da oluş ve değişim kavramları zamanla iç içe geçmiş kavramlardır. Platon'a göre zaman geçmiş, şimdi ve geleceği de içine alan bir değişim şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Platon'un, sonsuzluktan yani Tanrı'dan gelen bir zaman anlayışını benimsediğini söylememiz yerinde olacaktır.

2.2. ARİSTOTELES METİNLERİNDE ZAMAN

Aristoteles felsefe tarihinde zaman konusunda en kapsamlı düşüncelere sahip olan filozoflardan ilkidir. Sadece zaman konusunda değil doğa, mantık, metafizik vb. birçok alanda sistemli çalışmalara sahiptir.⁹⁸ Aristoteles, iyi analizler yapan, meraklı ve dikkatli bir gözlemcidir. Onun için evrenin oluşumu ve evrenin varlığına dair kafa yoran bir tabiat bilgini olduğu söylenebilir. Bu nedenle de Aristoteles, ilk etapta varlık ve olgu dünyasını kendisine konu edinecektir.

Aristoteles'in evrene olan bakışı onu hocası olan Platon'dan farklı bir yere taşımaktadır. Platon'a göre bilmek, bir şeyin ideal, en uygun halini bilmek anlamına gelmektedir. Örneğin insanı bilmek adına insan idesinden başlamak, devleti anlamak için ideal devleti kavramak gereklidir. Platon'a göre, bir şeyin gerçekte nasıl olduğu

⁹⁷Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...",223.

⁹⁸ Arslan, *İlkçağ Felsefe 3- Aristoteles*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007),115.

değil ideal anlamda nasıl oldukları önemlidir. Aristoteles, varlıkları olduğu, görüldüğü gibi yani duyu organlarımızla algılayabildiğimiz şekliyle kavramak ister. Bunun yanı sıra bilginin tümele yöneldiği hususunda hocasıyla hem fikirdir diyebiliriz.⁹⁹ Aslında her iki filozofun da sorguladığı temel sorun ise var olanın nelerden oluştuğu ve temel niteliklerinin ne olduğu hususudur. Yani Tanrı, evren gibi kavramları her iki filozofta irdelemiştir. Aristoteles'e göre görünen, reelde var olan dünya şu an var olandır. Ve bu dünyada reel nesnelere değişimlerinin açıklamasını yapmak da bilimin konusunu oluşturmaktadır. Biz bu dünyaya ait bilgilerimizi duyumlarımızla elde ederiz. Bu doğrultuda duyumlarımızın gösterdiği yalnız bir evren vardır. Bu evren ise her yeri kuşatmaktadır.¹⁰⁰ Kısacası diyebiliriz ki Aristoteles'in tabiat bilimlerine olan merakı onu zaman konusunda çalışma yapma sürecine itmiştir. Aristoteles'in fiziğinin iki ana konusunu sıralarsak bunların ilkinde hareket ikincisinde zaman demek yerinde olur.¹⁰¹

Zaman konusuna geçmeden önce konuyu daha iyi anlamak adına Aristoteles'in evren tasarımına göz atalım. Aristoteles'te, evren iç içe geçen kürelerden oluşmaktadır. Evrenin merkezinde en iç kısımda Yer vardır. Yer'den sonra Ay küresi ve sonrasında Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn küreleri yer almaktadır.¹⁰² Aristoteles, evreni iki kısımda ele almaktadır. Bunlardan biri dünyayı çevreleyen Ay altı evren, ikincisi ise onun dışındaki mevcut bölge olan Ay üstü evrendir. Yani Ay altı fizik alanı iken Ay üstü evren metafizik alanı kapsamaktadır. Ay altı fizik evrende bulunan her şey için hareket halinde olduklarını söyleyebiliriz. Ay üstü metafizik evrende ise hareket adına hiçbir şey yoktur. Ay altı evrendeki bulunan her şeyin hareketini sağlayan şey Ay üstü güçtür. Bütün sabit yıldızlar Ay üstü evrendeyken, güneş ve gezegenler ise Ay altı bölgeye aittirler. Bunun nedeni ise Aristoteles için uzaklığın yerine hızın, yani hareketin temel de kabul edilen bir kavram olmasıdır. Bu fikre göre hareket etmek kabul edildiğinde hem mesafe hem de zamana farklı anlamlar yüklenmektedir.¹⁰³ Aristoteles'in evren sistemi, evrenin Ay üstü kısmı ve burada yer alan gök nesnelere, etherden oluşmuştur; eterin mükemmel hali, buraya başlangıcı olmayan ve sonsuz bir mükemmel anlayış sağlamaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, burada oluş ve bozulardan bahsetmek söz konusu değildir. Sadece, özsel bir değişime neden olmayan yer değiştirme vardır. Ve bu devrim türü de sürekli, kendini tazeleyen döngüsel bir

⁹⁹ Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, 71.

¹⁰⁰ Hüseyin Gazi Topdemir, "Aristoteles'in Doğa- Fizik Felsefesi", *Felsefe Dünyası*1, sy.39 (2004): 14.

¹⁰¹Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...",224.

¹⁰²Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 37.

¹⁰³ Haluk Berkmen, "Aristo'nun Evreni", erişim 6 Şubat 2019, <http://www.halukberkmen.net/pdf/236.pdf>

devinimdir. Bu sebeple gök farklı özelliklere sahiptir. Burada temel madde olarak kabul edilen ether saydamdır. Bu şekilde gezegenleri sırtlayan küreler de saydamdır. Her gezegen için bir küre vardır. Ve buna ay da dahildir. Gezegenler ise bu kürelerin hareketine bağlı haldedir. Kürenin hareketi var oldukça gezegenler de hareket halinde olurlar.¹⁰⁴ Bu küreleri ise devinimsiz ilk devindirici olan Tanrı devindirmektedir.¹⁰⁵

Aristoteles'in evren düşüncesinde bir hareket ettiren ve bir de hareket eden vardır. Hareket ettiren belirleyici olup, pasif haldeki nesnelere ve canlılara hareket vermektedir. İnsanların akıbetini etkileyen güç ise Tanrı veya tanrılardır. Böylelikle canlı, cansız tüm nesnelere hareketine sebep olan temel unsur da belirtilmiştir. Yıldızların canlıları etki altına alma gücüne sahip olduğunu varsayan bu köklü evren tasavvuru, astroloji biliminin de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Aristoteles'in evren tasavvurunda zaman, hareketin bir sonucu olarak algılanmaktadır. Ona göre hareket olmasa zaman da olmaz. O halde zaman Ay altı alana ait bir kavramdır. Ay üstü alanda bir hareket yoktur, bu nedenle de bu alanda zaman yoktur. Zaman olmayan alanda doğum ve ölüm yoktur, çünkü doğum ile ölüm arasında geçen süreyi belirtmek için zaman kavramına ihtiyaç vardır. Aristoteles böylelikle, Ay üstü alanda bulunan tanrı Theos'un ve diğer bütün tanrıların ebedi varlıklar olduğu kanaatine varmıştır.¹⁰⁶

Aristoteles'in zaman kavramını hareket kavramıyla birlikte ele alması, zamanı Ay altı alana ait bir kavram olarak gördüğünü göstermektedir.

Aristoteles, *Fizik* kitabının 3.bölümünde devinimden bahsetmekte ve neyin devinim olduğu neyin devinim olmayacağını bilgisini vermektedir. Yine bu bölümde sonsuzluğun ne olduğu ve Platon ile Pythagoras'ın sonsuzluk kavramlarına olan yaklaşımlarını sunuyor. Yani bir nevi sonsuzluğun zamana aktarımıyla karşılaşmaktayız. 4. Kitap'ın 10. ve 14. bölümlerinde ise Aristoteles'in zaman konusundaki görüşleri geniş yer tutar. Bu bölümde Aristoteles'in *Fizik* kitabını merkez alarak zamana dair görüşlerine yer vermeye çalışacağız.

Dediklerimizi sonuçlandırdığımıza göre zaman konusunu geçmemiz gerekiyor. Kamuya açık konuşmalarımızda onunla ilgili dediklerimizden de yararlanıp ilkin o var olanlardan mı var olmayanlardan mı; ikincileyin doğası ne, buna bakmak yerinde olur. Ya hepten var olmadığı ya da kaygan ele avuca gelmez bir şey olduğu şunlardan çıkarılabilir: zamanın bir parçası yok olmuştur, (artık) yoktur: öteki parçası ise olacaktır, henüz yoktur. Hem

¹⁰⁴Topdemir, "Aristoteles'in Doğa -Fizik- Felsefesi", *Felsefe Dünyası I*, sy.39 (2004): 15.

¹⁰⁵Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 38.

¹⁰⁶ Haluk Berkmen, "Aristo'nun Evreni", erişim 6 Mayıs 2019, <http://www.halukberkmen.net/pdf/236.pdf>

sınırsız zaman hem de ele alınan her zaman bu parçalanmış birliktir. Ne ki, var olmayanlardan bileşik olan bir şeyin varlıktan pay almasının olanaksız olduğu görülürse gerek.¹⁰⁷

Aristoteles, yukarıda verilen pasajdan da anlaşılacağı üzere zamana dair düşüncelerine sorularla yön veriyor. Zamana dair zamanın gerçekten var olan bir şey olup olmadığını sorarak onun doğasının reelde ne olduğunu öğrenmeye çalışıyor. Zaman bir varlık, bir bütünlük olarak kendi başına bir var olansa, onu oluşturan geçmiş ve gelecek de bu bütünlüğe ait şeyler olmalıydı. Oysa geçmiş var olmuştur ve artık yoktur, gelecek ise var olacaktır, henüz yoktur. Bu durumda var olmayan bu parçalardan oluşan bir bütünün var olduğunu söylemek ise çok olanaklı değildir.¹⁰⁸ Aristoteles için geçmiş ve gelecek zaman aslında zamanın kendisi veya bir birimi değildir. Bu açıdan değerlendirdiğimizde, zaman aslında görünenin aksine, var olmayan parçalardan bir araya gelmiş gözükmektedir. O halde denilebilir ki zaman varlığa ait değildir. Geçmiş ve gelecek zaman kavramları için denilebilir ki bu kavramlardan geçmiş var olmayacak iken gelecek henüz var olmayan olarak tanımlanır. Sadece kendilerini zaman içinde gösterebilirler. Bu iki zamanın yani geçmiş ve geleceğin birbirlerinden ayrıştırıcı bir özellikleri bulunmamakla birlikte bir üstünlükleri de yoktur. Yalnız şunu diyebiliriz; geçmiş ve gelecek arasında temel bir fark vardır. Bu fark birinin “var olmuş” olması, diğerinin ise henüz gerçekleşmemiş olması şeklindedir.¹⁰⁹

Öte yandan parçalanabilen her nesne, varsa, var olduğu sürece onun ya bütün parçaları ya da kimi parçaları vardır. Var olmasına karşın parçalarının biri olup bitmiş, biri olacak, hiçbiri yok. “Şimdiki an ise zamanın bir parçası değil, çünkü parçanın bir ölçüsü vardır, bütünün parçaların kurulması gerekir. Oysa zaman şimdiki anlardan bir araya gelmiş gibi görünmüyor. Kaldı ki geçmiş ile geleceği ayırır gibi görünen şimdi an acaba hep bir yerde aynı mı kalıyor, yoksa hep başka, hep değişik bir şey mi, bunu görmek kolay değil. Hep değişik bir şey ise ve zamanın içindekiler içinde hep değişik olan hiçbir parça bir başka parçayla zamandaş olarak var olmazsa (kısa zamanın uzun zamanca sarılması gibi, biri kuşatıyor öteki kuşatılıyor olmadıkça); ‘an’ daha önce var olmayan ve bir zaman zorunlu olarak ortadan kalkacak bir şey ise, ‘an’lar birbirleriyle zamandaş olmayacaktır; daha önceki anların hep ortadan kalkmış olması zorunlu. İmdi onun, o zaman ki varlığından ötürü, kendi içine ortadan kalkmış olması olanaklı değil; önceki anın başka bir an içinde ortadan kalkması da olası değil. Nitekim nasıl bir nokta öteki noktayla sürekli olamazsa anların birbirine de eklenmesi olanaksız olsa gerek. Öyleyse an bir sonraki içinde değil başka

¹⁰⁷ Aristoteles, *Fizik*, çev: S. Babür, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), IV, 218a 5.

¹⁰⁸ Yetmen, “Zamanın Felsefi Temelleri...”, 39.

¹⁰⁹ Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında...”, 225.

birinin içinde ortadan kalkmışsa sonsuz olan aradaki anların içerisinde zamandaş olarak bulunacaktır! Oysa bu olanaksız. Ne ki anın hep aynı kalması da olanaklı değil, çünkü sonlu olupta parçalara ayrılabilen hiçbir nesne tek sınır taşımaz: ister tek bir nesneye sürekli olsun ister daha çok nesneye göre, bu böyle. An ise bir sınırdır, sınırlı bir zaman almak olanaklıdır. Öte yandan “zaman içinde zamandaş olmak” ile ‘ne önce ne de sonra’, “aynı ve tek ‘an’ içinde olmak” anlamına gelse, yine önce ve sonra olup bitenler şu belli ‘şimdiki an’ içinde olsa, on bin yıl önce olanlar ile bugün olanlar zamandaş olacak, hiçbir nesne ötekenden daha önce, daha sonra olmayacaktır.¹¹⁰

Aristoteles ilk pasajda an’ları bir noktaya benzetiyor. Peki Aristoteles’te nokta nedir? Kısacası, Aristoteles’in çember paradoksunda daha detaylandığı nokta, geometride boyutsuz olarak ifade edilen; eni, boyu ve derinliği olmayan bir terimdir. Bir noktadan sonsuz sayıda doğru geçmektedir.¹¹¹ Tanımdan da anlaşılacağı üzere Aristoteles an’ın nokta gibi bir derinliği, alanı olmadığından bahsetmektedir. Ayrıca nokta nasıl diğer bir noktayla bir araya gelemiyorsa an da diğer alanlarla bir arada bulunmaz. Bu anlamda bir devamlılığı yoktur. Diyebiliriz ki Aristoteles’in zaman düşüncesinin merkezini “şimdi” (nun) kavramı oluşturmaktadır. Şimdi kavramı Aristoteles’in zaman düşüncesini ve özünü kavramada etkindir. Şimdi’nin temel işlevi, parçalardan bir araya gelen zamanın sınırını oluşturması şeklinde yorumlanabilir. Şimdi, adeta bir sınır mahiyetinde olup, geçmiş ile gelecek zamanı birbirinden ayırır. Ancak sınır işlevi gören şimdi, zamanın bir parçası değildir. Bunun temel nedeni ise, şimdi’nin zamanın diğer bölümleriyle bir bütünlük oluşturabilmesidir. Dolayısıyla şimdi, zamanı ölçen bir konumda değildir. Şimdi kendi başına zamanı karşılayamaz ama şimdi olmadan da zaman anlamlı bir bütün oluşturamaz.¹¹²

Peki Aristoteles zamandaş olmak ile neyi kastediyor?

Bir bütünün oluşması için parçalardan bir araya gelmesi zorunlu bir hal iken bunu zaman için dememiz mümkün değildir. Nitekim zaman parçalardan, şimdi an’lardan bir araya gelmemiştir. Dolayısıyla an var olduğu anda yitip gitmektedir. An’ların birbirini takip etmesi ve birbirlerine ilave edilmeleri de mümkün değildir. Zamanın içinde zamandaş olmaktan yani an’ların kendi aralarında zamandaş olması da mantık açısından olanaklı değildir. Aksi takdirde bütün olanların şimdiki an içinde cereyan ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Hal böyle iken bu durum birçok probleme

¹¹⁰ Aristoteles, *Fizik*, 218a 5vd.

¹¹¹H. Hilmi Hacısalihoğlu, *Matematik Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 2000), “Nokta” md., 287.

¹¹²Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür de Zaman*, 113.

neden olur. Nitekim 3 bin yıl önce gerçekleşen olaylar ile bugün gerçekleşenler zamandaş olacak ve hiçbir nesne için öncelik ve sonralık söz konusu olmayacaktır.¹¹³

Aristoteles yukarıda bahsedilenlerden hareketle bir soru sorar: “İmdi zamanla ilgili bunca sorun söz konusu. Zaman ne? onun doğası ne?, bu az önce üzerinde duyduklarımızdan çıktığı gibi bize aktarılanlara göre belirsiz”¹¹⁴ Bu soruda Aristoteles aslında zamanın özünün ne olduğunu anlamaya çalışıyor. Bu doğrultuda şu cevapları veriyor.

Nitekim kimi, “zaman (evren) bütünün devinimidir” diyor, kimi ise gök çemberin kendisi. Gerçi çembersel yer değiştirmenin bir parçası da bir zaman (gösterir) ama yer değiştirmenin kendisi zaman değil, çünkü parça çembersel yer değiştirmeden alınmış bir parçadır, çembersel yer değiştirmenin kendisi değil. Ayrıca çok sayıda gök çember olsaydı onların her birinin devinimi zaman olur, dolayısıyla zamandaş birçok zaman olurdu. “Zaman bütün evrenin dış çemberidir” diyenler, Her şey hem zaman içinde hem de evren içinde bütünün çemberi diye böyle düşünüyorlardı. Oysa bu görüş öyle zayıf ki bu görüşle ilgili ortaya çıkan olanaksız şeylere bakmak yetiyor. Ama madem zaman bir devinim, bir değişme diye düşünülüyor, bunun üzerinde durmak gerekli.¹¹⁵

Aristoteles, zaman ile hareket arasındaki ilişkiyi hocası olan Platon ve kendi görüşleri çerçevesinde harmanlayarak sunuyor. Bu hususta zamanı, gökyüzünün temel tablosunu oluşturduğuna dair görüşler etrafında da şekillendirir. Ancak Aristoteles bunu açıklarken de Platon’un zaman düşüncesindeki yanılgıları da temellendirmeye gayret eder. Gökyüzünde var olan bazı hareketler belirli bir zaman içerisinde meydana gelmektedir. Ancak bu hareketlerin, zamanın kendisiyle eşit olabilecek şekilde evrenin tamamını kuşatması imkân dahilinde değildir. Dolayısıyla Aristoteles, Platon’un zamanı gökyüzü hareketleriyle bir tutan görüşünü kabul etmemektedir. Ayrıca evrende birbirinden farklı birçok evren katmanı vardır. Evren katmanları birbirlerinden farklı olduğundan dolayısıyla hareketleri de farklı olacaktır. Bu durumda birbirinden farklı zaman türleri de ortaya çıkar. Ancak birbirinden farklı olan zaman türlerinin aynı anda var olması net biçimde bir çelişki doğurur. Özetle Aristoteles için zaman gökyüzü hareketlerinin bir sonucu değildir. Ancak hal böyleyken zaman ve hareket birbirine uzaktır da diyemeyiz. Nitekim zaman ve hareket arasında kuvvetli bir ilişki olduğu

¹¹³ Kemal Sözen, “Ebu'l-Berekat el-Bağdadi'nin Zaman Teorisi”, *Dini Araştırmalar*4, sy.10 (2001): 161-186.

¹¹⁴ Aristoteles, *Fizik*, IV, 218b 5.

¹¹⁵ Aristoteles, *Fizik*, IV, 218b 5vd.

apaçık görülmektedir.¹¹⁶ Yani Aristoteles zamanı hareketin kendisi görmemekle birlikte zamanı bir nevi hareketin ölçüsü olarak görmektedir.

İmdi her bir nesnenin değişmesi ve devinimi salt o değişen nesnenin içindedir ya da o devinen, değişen nesnenin bulunduğu yerdedir. Oysa zaman hem her yerde hem de her nesnede aynı biçimde. Ayrıca değişme daha hızlı daha yavaş olur, zaman ise öyle değil; çünkü hızlı ile yavaş aslında zaman ile belirleniyor, kısa zamanın içinde çok devinen nesne hızlı uzun zaman içinde az devinen nesne yavaştır. Zaman ise ne niceliği ne de niteliği açısından bir zamanla belirlenir. Demek ki zaman bir devinim değil, bu açık. Bizim için şu anda ‘devinim’ ya da ‘değişme’ demek arasında hiçbir ayrım yok.¹¹⁷

Aristoteles'e göre bir nesnenin değişimi, hareketi o nesnenin olduğu yerdedir. Aristoteles'in değişim/devinim konusundaki ilk çıkarımı ise; değişimde hızlı veya yavaş gibi özellikler mevcutken, zamanda bu özelliklerin olmayacağı şeklindedir. Bu ikisini tamamen farklı şeyler olarak görür. Devinen şeyin hızlı veya yavaş olmasını ölçen sistem, zamandır.¹¹⁸ Ve dahi zamanın kendisi bu ölçümü yaparken de başka bir zamana ihtiyaç duymaz. Bunun yanı sıra zaman daha geneldir aynı zamanda her yerde bulunabilmektedir. Ancak değişim ve hareket dediğimiz şey daha hissedilir, duyuşsal bir şeyken zaman ise daha kuşatıcıdır. Denilebilir ki zaman bir hareket değildir. Ancak hareketle arasında güçlü bir bağ vardır.

Ne ki değişmeden bağımsız da değil (zaman). Nitekim düşüncemizde hiçbir şey değişmediğinde ya da değişmeyi fark etmediğimizde biz zamanın da geçmediğini düşünüyoruz. Sardinya'da uyanırken uydukları anlatılan kahramanlar için de bu böyle olsa gerek, çünkü onlar duyumsamadıklarından ötürü aradakini atıp önceki an ile sonraki anı birleştirip tek yaparlar. Nasıl ki ‘an’ değişik bir şey olsaydı zaman olmazdı, aynı şekilde değişik bir şey olduğundan ötürü duyumsanmadığı için aradaki ara ‘an’ın zaman olmadığı düşünülüyor. İmdi hiçbir değişme beklemediğimizde zaman geçmediğine inanıyor, ruhun tek ve bölünmez bir an durumunda kaldığını düşünüyorsak, bir değişme duyumsamadığımız ve belirlemediğimizde ise zaman geçmediğini söylüyorsak, bir devinme ve bir değişmeden bağımsız zaman yok, bu açık. Öyleyse yine açık ki zaman hem bir devinim değil hem de devinimden bağımsız değil. Madem zamanın ne olduğunu inceliyoruz, buradan başlayıp “zaman devinimin neyi?”, bunu ele almalıyız. İmdi biz devinim ile zamanı aynı anda algılıyoruz. Karanlıkta ve bedensel bir etkileşime uğramıyorsak bile ruhta bir devinimin olduğunda hemen belli bir zamanda geçti diye düşünüyoruz. Ama belli bir zaman

¹¹⁶Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında...”, 226.

¹¹⁷ Aristoteles, *Fizik*, IV, 218b 10vd.

¹¹⁸ Feyza Ceyhan Coştu, “Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 8, sy. 2 (2015): 652.

geçtiği düşünülürken aynı anda bir devinimin olduğu da düşünülür. Dolayısıyla zaman ya bir devinim ya da devinime ait bir şey demek madem bir devinim değil, devinime ait bir şey olması zorunlu.¹¹⁹

Aristoteles için zaman, değişimden ayrı değildir. Çünkü düşünce dünyamızda hiçbir şey değişmediği veya değişme hissedilmediği zaman, zamanın geçmediği hissine kapılırız. Bu hususta Aristoteles, Sardanya örneğinde olduğu gibi uyanıkken uyudukları anlatılanlar için de aynı durumun söz konusu olduğunu söyler. Çünkü onlar da algılamalarına bağlı olarak, uyku halinde geçen zamanı yok sayarak önceki ile sonraki an'ı birleştirmişlerdir. Buradan hareketle diyebiliriz ki hareket ve değişimden bağımsız bir zaman düşüncesi pek mümkün değildir.¹²⁰ Aristoteles daha önce de bahsettiğimiz gibi zamanı bir değişim ya da hareket olarak görmez ancak değişim ve hareketten bağımsız bir zaman anlayışı da benimsemez. Nitekim zaman hareketin kendisi değil ama hareketin bir ölçüsü mahiyetindedir. Zaman esasen bilinç tarafından anlaşılabilen bir niteliğe sahiptir ve bu durumu kavrayabilmek için de bir zihnin var olması gerekmektedir. Zira zihin, zamanın bilincine ulaşabilmektedir. Dolayısıyla da zihnin kendi iç zamanını oluşturabilen bir niteliğe sahiptir.¹²¹

“Devinen nesne bir şeyden bir şeye doğru devindiği için ve her büyüklük sürekli olduğundan devinim büyüklüğü izliyor. Çünkü büyüklük sürekli olduğundan devinimde, devinim sürekli olduğundan ötürü de zaman (sürekli). Nitekim devinim ne denli ise hep o denli zaman geçtiği düşünülüyor. Demek ki, önce ile sonra aslında bir yer içinde var, diziliş açısından orada. Büyüklükte ‘önce’ ile sonra olması zorunlu. Ne ki birini hep öteki izlediğinden zamanda da ‘önce’ ile ‘sonra’ var. Ama devinimdeki ‘önce’ ile ‘sonra’ kimi kez devinimin kendisi, devinimle aynı şey; oysa onun varlığı değişik ve devinim değil. Devinim önce ile sonra açısından belirleyerek saptadığımızda algıladığımızda diyesim devinimdeki önce ile sonrayı algıladığımızda zamanın geçtiğini söylüyoruz. Belirlememizi sağlayan şey onları başka başka şeyler olarak kabul etmemiz ve arada onlardan farklı bir şey olduğuna inanmamız. Çünkü uçları ortadan değişik şeyler diye düşündüğümüzde düşüncemizde iki ‘an’ var; biri önce, öteki sonra “dediğimizde işte bunun zaman olduğunu ileri sürüyoruz. Nitekim zamanın an ile belirlenen şey olduğu düşünülüyor, dayanağımız bu olsun. İmdi biz ‘anı’ devinimdeki önce ile sonra olarak ya da öncenin sonu sonranın başı olan şey olarak değil de, ‘tek şey’ olarak algıladığımızda hiçbir zaman geçmemiş gibi görünüyor, çünkü devinim de yok. Ama önce ile sonrayı algıladığımızda zaman geçmemiş görünüyor, çünkü devinim de

¹¹⁹ Aristoteles, *Fizik*, 218b 20vd.-219a 5.

¹²⁰ Sözen, “...Zaman Teorisi”, 168.

¹²¹ Coştu, “Zaman Üzerine...”, 653.

yok, ama önce ile sonrayı algıladığımızda “zaman geçti” diyoruz. Aslında zaman şu: önce ile sonraya göre devinim sayısı.”¹²²

Aristoteles'e göre hareket bir cismin başka bir cisme doğru hareket etmesidir. Bu durumda bir süreklilik arz etmektedir. Bu süreklilik hali önce ve sonra içerisinde kendini göstermektedir. Bunların birinin diğerini takip etmesi sonucunda, zaman içerisinde de mevcuttur. İşte bu noktada devinim devreye girer. Nitekim öncelik ve sonralık açısından devinimi belirlediğimiz zamanı kavramış oluyoruz. Yani diyebiliriz ki önce ve sonrayı duyumsadığımızda zaman geçti diyoruz. Önce ve sonra ikisi de ancak gerçekleştiğinde zaman ilerledi deriz. Bunun yanı sıra tek bir an var diye kabul edersek, zaman geçmemiş gibi görünür. Dolayısıyla da burada bir devinimden söz edilemez. O halde yineleyecek olursak önce ve sonranın varlığı zamanın geçtiğini hissettirir bize. Kısacası zamanın, öncelik ve sonralık bağlamında hareketin sayısı olduğunu diyebiliriz.¹²³

Sayının bölümlerine gelince: adı geçen bölümlerine gelince: adı geçen bölümlerin birbirine dokundukları hiçbir müşterek sınır yoktur. Böylece: beş, on'un bir bölümü olmakla, hiçbir müşterek sınırdaki, beş ile beş birbirine dokunmazlar. Bunun aksine olarak, bu iki beş ayrıdır. Bunun gibi, üç ile yedi müşterek hiçbir sınırdaki karşılaşmazlar. Umumi olarak, bir sayıda, gerçekte, daima ayrı olan bölümleri arasında müşterek bir sınır düşünülemez, öyleyse sayı süresiz bir niceliktir. Gene bunun gibi, söz de süresiz bir niceliktir. Gerçekte, sözün bir nicelik olması apaçıklıktır. Çünkü o uzun ve kısa hecelerle ölçülüyor. Burada sesin çıkardığı sözden bahsetmek istiyoruz. Bundan başka, o süresiz bir niceliktir. Çünkü bölümlerinin birbirine dokunabilecekleri hiçbir sınır yoktur: hecelerinin karşılaştıkları müşterek bir sınır yoktur, ama onlardan her biri kendinde ve kendiliğinden ayrıdır.¹²⁴

Demek ki devinim sayısı zaman değil, devinimin bir ölçüsü olduğu için bu böyle. Şuradan belli: çok ile azı sayı aracılığıyla seçiyoruz, devinim çokluğunu ya da azlığını zaman aracılığıyla demek zaman bir tür sayı; ama sayının iki türlü anlamı var (nitekim hem sayılan ile sayılabilir olana sayı deriz hem de onunla saydığımız şeye) İmdi zaman onunla saydığımız şey değil, sayılan şey. Onunla saydığımız şeyle sayılan şey birbirinden değişik. Nasıl devinim de hep değişik ise, zamana (ama zamandaş alınan her zaman noktası aynı çünkü ‘an’ varlığı değişik olsa bile bir zaman ne idiye aynı; zamanı öncelik sonralığı açısından belirleyen de an) An bir anlamda aynı bir anlamda aynı değil hep başka bir şey içinde olduğundan ötürü de aynı. Nitekim dediğimiz gibi devinim büyüklüğü izliyor yine dediğimiz gibi devinimi de zaman. Aynı biçimde devinimi ve devinimdeki önce ile sonrayı

¹²²Aristoteles, *Fizik*, 219a 10 vd.- 30.

¹²³Coştu, “Zaman Üzerine...”, 653.

¹²⁴Aristoteles, *Organon Kategoriyalar*, çev: H. Ragıp Atademir (İstanbul: MEB, 1963), I. 6, 20.

onunla anladığımız yer değiştiren nesne de noktayı izler. Ne ki yer değiştiren nesne “bir zaman var olan şey” olarak aynı, (çünkü ya bir nokta ya bir taş ya da böyle başka bir şey) ama kavramca farklı -sofistlerin ‘okuldaki Korikos ile çarşıdaki Korikos’u farklı kabul etmeleri gibi. Öyleyse yer değiştiren nesne başka başka yerlerde olmakla farklı. Zamanın devinimi izlemesi gibi an da yer değiştiren nesneyi izliyor. (çünkü yer değiştiren nesne ile devinimdeki ‘önce’ yi ve ‘sonra’ yı anlıyoruz. ‘önce’ ile ‘sonra’ sayılabilir olduğundan ötürü de ‘an’ın varlığını) Dolayısıyla buna göre de ‘an’ bir zaman var olan şey olarak aynı (devinimdeki ‘önce’ ile ‘sonra’), ama varlığı farklı (çünkü ‘önce’ ile ‘sonra’ sayılabilir olduğundan ötürü ‘an’ var).En çok bilinebilir olan da ‘an’ çünkü devinim devinen nesne aracılığıyla, yer değiştirme yer değiştiren nesne aracılığıyla bilinebilir; nitekim devinim değil, yer değiştiren nesne belli bir nesnedir (Tode ti). Demek ki an bir anlamıyla aynı bir anlamıyla da aynı değil; çünkü yer değiştiren nesne de öyle.¹²⁵

Genel anlamda alındıktan en küçük sayı iki’ ama bir nesne sayı olarak alındıktan en küçük bir anlamda var anlamda yok: sözgelisi bir çizginin çoklukça en küçüğü iki ya da bir, oysa büyüklükçe en küçüğü yok, çünkü her çizgi hep yeniden bölünür. Dolayısıyla zaman da böyle: sayı açısından en küçük zaman parçası bir ya da iki ama büyüklük açısından ‘en küçük zaman’ yok. Şuradan da bu açık: (zamana) “hızlı” yavaş” denmez; “çok”, “az”,” uzun”, “kısa” denir, çünkü sürekli olduğundan ötürü “uzun”, “kısa”; bir sayı olduğundan ötürü de “çok”,” az” dır. Ama yavaş, hızlı değil. Onunla saydığımız hiçbir sayı aslında “hızlı”, ”yavaş” değil. Zaman zamandaş olarak alındıktan her yerde aynı, ama ‘daha önce’ ya da ‘daha sonra’ olarak aynı değil; çünkü değişme de varken bir, tek; geçmişte kalmışsa ya da gelecekte olacaksa değişik. Zamanla onunla saydığımız sayı değil, sayılan sayı; bu ise ‘önce’, sonra hep değişik oluyor, çünkü anlar değişik. Oysa sayı bir ve aynı ister yüz atın sayısı olsun ister yüz insanın. Sayı neyin sayısı ise o nesnelere değişik, diyelim atlar insanlardan değişik. Öte yandan nasıl bir devinim dönüşümlü olarak tek ve aynı olabilirse zaman da öyle: sözgelisi yıl, ilkbahar, sonbahar.¹²⁶

Aristoteles’te hareketin sayısı zamanı karşılamakla birlikte hareketin ölçüsü olduğu da söylenebilir. Zamanın hareketi izlediği gibi an, hareket eden nesneyi izler, yer değiştiren nesneyi ise nokta izlemektedir. Bir dizilimden bahsetmek mümkündür. Nitekim hareket büyüklüğü, zaman da hareketi izlemektedir. Zaman hareketi, hareket büyüklüğü, en nihayetinde nokta yer değiştiren nesneyi izlemektedir. Yani hareketin büyüklüğü, zamanın da hareketi takip etmesi; zamanın özelliklerinin ve bu zamana ait hareketin özelliklerine neden olmaktadır. Bu durumda hareketin önemli özelliklerinin bu harekete dair büyüklüğün özelliklerinden kaynaklandığı da söylenebilir. Kısacası

¹²⁵ Aristoteles, *Fizik*, IV, 219b 5vd.

¹²⁶ Aristoteles, *Fizik*, IV, 219b 30 -220b 5vd.

büyüklik hareketi, hareket de zamanın özellikleri açısından açıklayıcı konumdadır.¹²⁷ Bunun yanı sıra Aristoteles zaman için kullanılan dil kalıplarıyla bize zaman hakkında bilgi vermektedir. Örneğin herhangi bir zamandan bahsederken onun için hızlı ya da yavaş kavramlarını kullanmak yerine sayıyı karşıladığı için çok-az süreklilik bildirmesi adına da kısa-uzun kavramlarını kullanırız. Zaman, zamandaşlık içerisinde aynılığını korurken, daha önce ve daha sonra açısından aynı değildir. Ayrıca değişim varken, geçmişte olan da gelecekte olan da bir değişime tabi olmaktadır. Geçmişte olanların ve gelecekte olacakların farklı olmalarının temel nedeni, bir değişime tabi olmaları, yaşanan ve yaşanacak anlarının farklı olmasındandır¹²⁸ Zamanın bir devinim, deviniminde bir zaman olmadığından bahsetmiştik. Ancak zaman, devinimin ölçüsü mahiyetindedir. Peki Aristoteles devinimin sayısı derken neyi kastetmiş olabilir? Aristoteles'te sayı bir yüklemi karşılamaktadır. Sayı; sayılan şey, miktar, bir şeyin kendisiyle sayıldığı sayı olarak ifade edilebilir. Zaman bu şekilde sayılan sayıdır denilebilir. Dolayısıyla şimdi, sayının “biri”dir ve zamanın sayılabilir olduğunu gösterir. Şimdilerin veya anların sayılabilmesi birden fazla anların sayılabilmesi için temel şartı oluşturur. Bu anlamda zamanın ölçütü, iki an arasında meydana gelen harekettir diyebiliriz.¹²⁹

Yalnızca devinimi zamanla ölçmüyoruz, zamanı da devinimle ölçüyoruz, çünkü birbirlerince belirleniyorlar: nitekim zaman onun sayısı olduğu için devinimi belirliyor, devinimse zamanı. Zamanı devinimle ölçerken ona “çok”, “az” diyoruz, tıpkı sayıyı sayılabilir olanla, sözgelisi bir atla atların sayısını ölçtüğümüz gibi. Nitekim sayı aracılığıyla atların çokluğunu biliyoruz. Yine bir atla atların sayısının kendisini. Zaman ile devinimde de bu böyle: zamanla devinimi, devinimle zamanı ölçüyoruz. Bu da akla uygun, çünkü belli nicelikte, sürekli ve ayrılabilir olmaları açısından büyüklüğü devinim, devinimi zaman izliyor. Nitekim büyüklük bu özellikleri taşıdığından devinim bu özellikleri yükleniyor, devinimden ötürü de zaman. Yine hem büyüklüğü devinimle hem de devinimi büyüklükle ölçüyoruz, yürüyüş uzun olduğunda yolun uzun olduğunu söyleriz, yine yol uzunsa yürüyüşün. Yine devinim öyleyse zamana, zaman öyleyse devinime de.¹³⁰

Madem zaman devinimin ve devinimin varlığının ölçüsü; madem o bütün devinimi ölçecek olan belli bir devinimi belirleyerek bir devinimi ölçüyor (bir dirsek bütünü ölçecek olan bir büyüklüğü belirleyerek biri uzunluğu

¹²⁷ Yetmen, “Zamanın Felsefi Temelleri...”, 45.

¹²⁸ Aristoteles, *Zaman Kavramı*, çev: S. Babür, (Ankara: İmge Yayınevi, 1996), 23.

¹²⁹ Topakkaya, “Zaman Kavramı Bağlamında...”, 227.

¹³⁰ Aristoteles, *Fizik*, IV, 220b 15vd.

ölçer, tıpkı bunun gibi) ve madem devinim için ‘zaman içinde olmak’ hem onun hem de onun varlığının zamanla ölçülmesi demek (çünkü devinimi ve devinimin varlığını zamandaş olarak ölçecektir. Ve onun için zaman içinde olmak ile onun ölçülmesi aynı şeydir.) şu açık: öteki nesnelere için de ‘zaman içinde var olmak’ şu iki şeyden biri: ya zaman olduğu sürece var olmak ya da kimi nesnelere için “sayı içinde var” dediğimiz gibi, bu anlamda var olmak. Beriki ise şu anlama gelir: ya nesne sayının bir parçası, bir özelliği kısaca sayının ‘bir şeyi’ ya da sayı ona ait bir şey. Ama madem zaman bir sayı: ‘an’, ‘önce’ ve bütün bu gibi şeylerin zaman içinde olması da tıpkı ‘bir’ in, ‘tek’ in, ‘çiftin’ zaman içinde olması gibi demektir. (çünkü berikiler sayının bir şeyi, ötekiler zamanın) Olup bitenlerin zaman içine olması sayı içine olması gibi. Bu böyleyse sayı içindeki nesnelere sayıca, yer içindeki nesnelere yere sarılırsa, zaman içindeki nesnelere zamanca sarılır, kuşatılır. Şu da açık: ‘zaman içinde olmak’ zaman olduğu sürece olmak demek değil; nasıl devinim içinde olmak ya da yer içine olmak devinim olduğu sürece ya da yer olduğu sürece var olduğu anlamına gelmez, tıpkı bunun gibi. Çünkü bir şey içinde olmak bu anlama gelecek olsa, bütün nesnelere bir yerde olurdu ve gökyüzü bir kap içinde olurdu. Kap olduğu sürece gökyüzü de olurdu. Oysa beriki bir rastlantı, ötekinin olması ise zorunlu, diyelim o ki zaman içinde olan bir nesne için o nesne var olduğu sürece bir zaman var, devinimin içinde olan nesne için de o nesne devinim içinde olduğu sürece bir devinim var.¹³¹

Ama madem zaman içinde olma sayı içinde olmak gibi, zaman içinde olanın bütününden daha büyük bir zaman da kabul edilecektir. Bunun için zaman içinde olan her şeyin zaman tarafından sarılması zorunlu, tıpkı bir şey içinde olan bütün öteki nesnelere gibi, söz gelişi yer içinde olan her şeyin yere sarılması gibi. Ayrıca nesnelere zamandan ötürür bir etkilenilme de uğrayacaklardır. Bunun için de “zaman yitiyor her şey zamanla yaşıyor, ”zaman yüzünden unutuluyor” demeye alışmışız. Oysa “zamandan ötürür öğrendi” “zaman sayesinde gençleşti”, “zaman sayesinde güzelleşti” demeyiz, çünkü zaman kendi başına, (kendinde zaman), alınıp daha çok bozulma yok olma nedeni; çünkü o devinimin sayısı, devinim de olan durumu ortadan kaldırır. Dolayısıyla şu açık: hep var olanlar, hep var olduklarından ötürür zaman içinde değil, çünkü zamanca sarılmıyorlar, onların varlığı zamanla ölçülüyor.” Zaman içinde olmadıkları için zamandan bir etkilenilme uğramamaları da bunu gösteriyor. Madem zaman devinimin ölçüsü durağanlığın da (ilineksel anlamda) ölçüsü olacaktır. Çünkü her durağanlık bir zaman içinde: nitekim nasıl devinimin içinde olan nesnenin devinimi zorunluysa, zaman içine olanın da öyle, çünkü zaman bir devinim değil ama devinimin bir sayısı (ölçüm sayısı), içine durağanlığın olması da olası. Çünkü devinmeyen her şey değil, ancak doğal olarak devinebildiği halde devinimden yoksun kalan nesne tamamen durağan kalabilir, durdurabilir, bunu daha önce de söyledik. Bir sayı içinde olmak demek nesnenin belli bir sayısının olması ve onun varlığının içinde olduğu sayıyla ölçülür olması demektir. Dolayısıyla bir zaman içinde ise zamanca ölçülecektir. Demek ki zaman, biri devinen öteki durdurulan nesnelere

¹³¹ Aristoteles, Fizik, IV, 221a 5vd.

olduğu için hem devineni hem durdurulana ölçecektir. Dolayısıyla devinen nesnenin kendisi bir nicelik olduğundan ötürü değil, onun devinimi bir nicelik olduğundan ötürü mutlak olarak Zamanca ölçülebilir olacaktır. Sonuç: ‘ne devinen ne de duran nesnelere ‘bir’ zaman içinde, çünkü zaman içinde olmak zamanla ölçülmek demek, zaman ise devinimin ve durağanlığın ölçüsü demek.¹³²

İmdi açık ki ‘var olmayan’ her nesne de değişim (var olmayan)dan başka biçimde olamayan nesnelere de zaman içinde değildir, sözgelisi ‘köşegenin kenarla eşit ölçüde olması’ Kısaca zaman kendi başına devinimin ölçüsü, ilineksel olarak başka şeylerin ölçüsü ise şu açık: ölçütü nesnelere varlığı ya durdurma ya devinme içindedir. Demekti ortadan kalkan ve oluşan nesnelere kısaca kimi kez var olan kimi kez de var olmayan nesnelere zaman içinde var olması zorunlu (çünkü zaman onların varlığı ve onların tözünü aşan, daha büyük bir şey) Ne ki zamanın sardığı var olmayan nesnelere kimi vardı, sözgelisi Homeros bir zamanlar vardı kimi de var olacak sözgelisi zamanın öyle ya da böyle bir biçimde saracağı gelecekteki bir nesne ne vardı ne var ne de var olacak. Karşıtları hep var olan, var olmayan nesnelere içine girenler bu tür, sözgelisi köşegenin kenarla hep eşit ölçüde olmaması hep geçerli (ölçülmesi) zaman içinde olmayacaktır. Bunun için hep yok, çünkü ‘hep var olana’ karşıt. Karşıtları her zaman olmayan nesnelere ise olması da hep olanaklı, olmaması da onlar için”¹³³

Aristoteles, zamanı ölçülebilirlik yerine sayılabilirlik olarak belirtse de, zamanı hareket için, hareketi de zaman için bir belirlenim olarak kabul edebileceğimizi ifade eder. Bu açıdan bakıldığında karmaşık ve zıt gibi dursa da aslında hareketin sayısı olarak zaman, hareketin sayısal bazda az ya da çokluğunu belirleyebilir. Zamanın hareketin belirlenmesinde işlevsellik kazanması için bir zaman birimi oluşturulması gerekir. Zaman biriminin oluşması için de hareketin bulunduğu zaman aralığının durağan olmasını gerekli kılar. Hareketin sayılabilmesi için gökyüzü hareketleri gibi düzenli işlevli hareketlere ihtiyaç vardır. Bu durum zamanın biriminin oluşmasını da sağlar. Aynı zamanda düzenli bir hareket gibi düzenli bir değişimin olmaması durumunda da zamanla hareket sayılamaz hale gelirdi.¹³⁴

Hareketin sonsuzluğu ile zamanın birliğinin realitesi bir sorun teşkil eder mi? Aristoteles, bu sorunun cevabının bir çelişki doğurduğunun bilincindedir. Nitekim zamanın birliğini korumak adına onu gökyüzü hareketiyle ilişkilendirir. Çünkü en mükemmel hareket gökyüzü hareketidir diye düşünmektedir.¹³⁵ Aristoteles'e göre gök kürenin düzenli ve döngüsel hareketi zamanı en iyi biçimde ölçen şeydir. Yalnız bu

¹³² Aristoteles, *Fizik*, IV, 221a 30- 221b5vd.

¹³³ Aristoteles, *Fizik*, IV, 221b 30- 222a 5.

¹³⁴ Yetmen, ”Zamanın Felsefi Temelleri...”, 48.

¹³⁵ Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür’de Zaman*, 121.

husus, Platon'daki gibi, zamanı hareketin kendisi olarak adlandırabileceğimiz anlamına gelmez.¹³⁶ Zamanın gökyüzü hareketiyle olan bu zorunlu ilişkisi onun sürekli var olan bir varlık olmasına neden olur. Ayrıca bu hareketin döngüsel bir hareket olduğunu da söyleyebiliriz. Böyle döngüsel açıdan karşımıza çıkan zaman, doğrusal açıdan kısımlara ayrılabilen bir parça olarak karşımıza çıkar. Her hareketle zaman birliktedir. Bu nedenle hareket kadar zaman da sonsuz sayıda olur diyebiliriz. Gökyüzü hareketinin mükemmelliğinden bahsetmiştik. Nitekim zamanın kendi hareketiyle bağlantılı olduğu gökyüzü hareketi sonsuzdur ve gökyüzünde ortaya çıkan hareketler şans eseri değildir. Aristoteles'te gökyüzü hareketi ileriye doğrudur. Nitekim Aristoteles'in mekansal anlamda ileriye geriye tercih ettiği düşünülürse bu duruma şaşırılmamak gerekir. Ayrıca hareketin döngüsel bir alanda ileri gittiği düşünülürse hareketin kısımlarının öncelik sonralık durumuna göre oluşması da gerekir.¹³⁷ Aristoteles, şimdiye kadar zamanın hareketin ölçüsü olduğunu vurgulamıştır. Şimdi ise enteresan bir şekilde zamanın sadece hareketin değil aynı zamanda hareketsizliğin de ölçüsü olduğunu söyler. Yalnız burada dikkat edilmesi gereken husus kastedilen hareketsizliğin sürekli var olan bir hareketsizlik hali değil, iki hareket arasında meydana gelen hareketsizlik hali olduğudur. Nitekim her hareket kendini gerçekleştirmek adına bir değişim potansiyelini taşımaktadır.¹³⁸

Dediğimiz gibi şimdiki 'an' zamanın sürekliliği, bağlantısı; çünkü geçmiş ile gelecek zamanı bağlıyor, zamanın sınırı, bir zamanın başı, ötekinin de sonu. Ne ki bu durduran noktadaki gibi açık değil; o olanak halinde ayırıyor, ayıran bir şey olduğundan ötürü 'an' hep değişik bir şey, yine bağlayan bir şey olduğundan ötürü de hep aynı, bu tıpkı geometrik çizgilerde olduğu gibi (nitekim düşünce açısından 'nokta' hep aynı değil, çizgiyi bölen kimseler için o hep değişik bir şey i ama tek olduğundan ötürü de her durumda aynı.) Şimdiki an böyle hem olanak haline zamanı bölüyor hem de iki yanın sınırı ve birliği. O aynı bölünme ile birlik bu aynılığa bağlı ama varlıkları aynı değil, İmdi 'an, şimdi' böyle kullanılıyor. Bir başka biçimde ise 'an'ın zamanın yakın olması durumunda: bugün geleceği için 'an' diye gelecek “, bugün geldiği için “şimdi geldi” deriz. Ama 'Troia' da onlar “şimdiki an” da olmadı, kıyamet de “şimdiki an da kopmayacak. Gerçi zaman bu olaylar için de bağlantı ama bunlar yakına olmadığından ötürü (“şimdiki an” denmez. “Bir zamanlar” terimi daha önceki ana ilişkin sınırlı bir zaman gösterir, sözgelisi “Troia bir zamanlar ele geçti” ve “bir zaman (gelecek) kıyamet kopacak”. Nitekim “şimdiki an “göre belirlenmiş olması gerekiyor. Demek ki şu andaki zamandan o andakine belli bir nicelikte zaman olacak ve

¹³⁶ Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 48.

¹³⁷Topakkaya, *Felsefe, Dil, ve Kültür'de Zaman*, 121.

¹³⁸Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 226.

geçmişteki ana göre de belli bir zaman vardı. Ne ki “bir zamanlar” denilmeyen hiçbir zaman olmazsa her zaman sınırlı olur. Öyleyse o bitecek mi? İmdi zaman hep başka mı yoksa çoğu kez aynı mı? Şurası açık: devinim nasılsa zamanda öyle: aynı ve tek devinim oluştuğunda zaman da bir ve aynı olacak: devinim öyle değilse zaman da öyle olmayacak. İmdi madem ‘an’, bir zamanın sonu ve bir zamanın başlangıcı, geçmiş zamanın sonu, gelecek zamanın başlangıcı, şu çıksa gerek: nasıl çember kendi içinde içbükey ve dışbükeyse, aynı şekilde zaman da hep başta ve sonda; bu yüzden de hep değişik görünüyor, çünkü ‘an, aynı şeyin sonu ve başlangıcı değil, yoksa aynı nesnede karşıt şeyler zamandaş olarak bulunurdu. Demek ki zaman bitmeyecektir, çünkü hep başlangıç içindedir.¹³⁹

“Henüz” sözcüğü bölünmez şimdiki ana yakın bir gelecek zaman parçasını gösterir (“Ne zaman gezeceksin? -henüz şimdi, (birazdan) gezeceğim “:çünkü eylemin gerçekleştiği zaman yakın); yine şimdiki ana uzak olmayan geçmiş zaman parçasını gösterir (“Ne zaman geziyorsun? - Henüz (demin) gezdim.”) Ama İlion ‘un (Troianın), henüz ele geçtiğini söyleyemeyiz, çünkü şimdi an sana çok uzak “az önce” sözcüğü ise ‘şimdiki ana ‘yakın geçmiş zaman parçasını gösterir. “Ne zaman geldin?” Zaman şimdiki ana yakınsa yanıt: “Az önce geldim “. “Eskiden” sözcüğü de uzak (geçmiş) gösterir. “Birdenbire” sözcüğü kısalığı yüzünden algılanamayan bir zaman içinde (kendinden) ortaya çıkmayı gösterir. Her değişme doğal olarak kendinden ortaya çıkan şey. Her nesne zaman içinde oluşur ve yok olur, bunun için kimi ona “en bilge şey” diyor; Pythagoras’ı Platon ise “en bilgisiz şey” diye adlandırılıyor, çünkü ‘unutma’ onun içinde: tanımı da yerinde. İmdi şu açık: zaman kendi başına oluştan çok yok oluş nedeni, bunu daha önce de dedik (nitekim değişme kendi içinde, kendi içinden, çıkan bir şey); ilinekse olarak da oluşun ya da var olmanın nedeni. Şu kanıt da yeterli: bir biçimde sevinmeden ya da eylemden bağımsız hiçbir şey oluşmuyor, nesne hiç devinmiyorsa yok oluyor. Buna zamanla ortadan kalma diye geliyoruz. Aslında bunu zaman yapıyor değil; değişmenin oluşması da ilinekse anlamda zaman içinde. Demek ki zamanın varlığını, ne olduğunu, kaç anlamda ‘an’ dan söz edildiğini; yine ‘bir zamanlar’, az önce “, “henüz”, eskiden “birdenbire “ne, bunları söylemiş olduk.”¹⁴⁰

Yukarıdaki pasajlardan hareketle diyebiliriz ki an, zamanın sürekliliğini koruyan geçmiş ile geleceği bağlayan konumdadır. Hem geçmiş ve geleceği bağlarken bir değişime sahip hem de bu sınır mahiyetinde olduğu için bir sürekliliğe sahiptir. An için bir sınır mahiyetinde olduğundan daha öncede bahsetmiştik. Tekrarlayacak olursak an, hem meydana gelmesi olanak dahilinde hem bir sınır görevinde hem de zamanın ilk sınırı ve birliği durumundadır. Devinim ve zaman aynı şeyler olmasa da devinim nasılsa aslında zamanda öyledir ve bu anlamda aralarında bir birliktelik vardır. Devinim tek ve aynı olarak var olduğunda zaman da öyle oluşacaktır. Devinim tek ve aynı olmadığında

¹³⁹ Aristoteles, *Fizik*, IV, 222a 10vd.-222b 5.

¹⁴⁰ Aristoteles, *Fizik*, IV, 222b 10 vd.

ise zaman öyle oluşmayacaktır. An'ın konumu nedir? diye sorduğumuzda kısaca geçmişin sonu geleceğin başı olarak anlatılabilir. Hep başta ve sonda olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle de an hep farklı görünmektedir. Yani aslında hep aynı şeylerin başı ve sonu değil. Sürekli değişen şeylerin başı ve sonu konumundadır. Nitekim hep zıt şeyler aynı zaman içerisinde bulunurdu. Diyebiliriz ki zaman aslında hiç bitmeyecektir. Çünkü o sürekli bir başlangıç içerisinde. Dolayısıyla da sonsuz bir halde devamlı olarak meydana gelmektedir.¹⁴¹

Zaman aslında varlığın kendisi değil bir kategorisi olarak vardır. Zaman kendi başına bir bütünlük arz ediyorsa onu oluşturan geçmişin ve geleceğin de bir bütünlük arz etmesi gerekir. Ancak bu mümkün değildir. Bu da herhangi bir şeyin şimdiki an da olacağı anlamına gelir. Aristoteles'in zaman anlayışının temel noktasını şimdi kavramı oluşturuyordu. Aristoteles şimdiki an'ları zamanın bir parçası olarak görmez. Şimdiki an'lar zihinsel veri olduğu için saniyeden kısa, yıldan uzun olabilir. Bu nedenle de şimdiki an'ların birleşerek bir zaman oluşturacakları düşünülemez. Zamanın sürekliliği bir doğru üzerindeki noktaya benzer; nitekim iki uçta bulunan noktalar nasıl ki bir araya gelemiyorsa şimdiki an'da da an'lar yan yana gelmez. Bu durumda sonsuz sayıda nokta ve sonsuz sayıda şimdiki an meydana gelebilir. Geçmiş ve geleceğe doğru bir genişleme göstermeyen şimdiki an zamanın ölçülmesinde de kullanılamaz. Nitekim şimdiki an, iki zamansallığı yani geçmiş ve geleceği bölen bir sınır mahiyetindedir. Bir nokta diğeriyle sürekli olmazsa an'ların eklenmesi olanaksız hale gelir. An'ın aynı kalması mümkün değildir. Nitekim sonlu olup da parçalanmış hiçbir nesne sınır taşımaz. An ise bir nevi sınırdır. Ve sınırlı bir zaman almak mümkündür. Bunun yanı sıra zamanın içinde olmakla, an içinde olmak aynı anlama gelse, olup bitenler şimdiki an da vuku bulsa da, zaman sıralaması içerisinde bütün bunları evrenin tek olduğuna nedensel olarak bağlamak doğru değildir. Aslında tek bir zamanın varlığı, evrenin varlığının tek olmasından değil de zamanın basit yapılı olmasından kaynaklanmaktadır. Aristoteles için her şeyin hem zamanda hem de evrende gök çember içerisinde olduğunu varsaymak yahut gök çemberin kendisi olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşım değildir.¹⁴²

Bu belirlemelerimizden şu çıkıyor: her değişme ve her devinen nesne zaman içinde: nitekim her değişimde 'daha hızlı', 'daha yavaş' söz konusu (bu,

¹⁴¹ Aristoteles, *Fizik*, IV,222b 10 vd.

¹⁴² Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 42.

bütün değişmelerde görülüyor). Daha hızlı devindiğini söylediğim nesne Şu: aynı uzaklıkta ve sabit hızla devinimle devinip de taşıyıcı sona doğru daha önce değişen Şey (sözgeleşi yer değiştirmede her iki devinim de çember biçiminde ya da her iki devinim de düz çizgi durumunda ise. Öteki devinim biçimlerinde de bu böyle) ama daha önce terimi ‘zaman içindedir. Çünkü Şimdiki an’a uzaklığına göre daha önce daha sonra deriz: Şimdiki an ise geçmiş zaman ile gelecek zamanın sınırı. Madem an’lar zaman içinde ‘daha önce’ ile ‘daha sonra da ‘zaman içinde olacaktır, çünkü Şimdiki an neye aitse, ‘Şimdiki an’ın uzaklığı da o Şeye aittir. (‘Daha önce’ teriminin geçmiş zamanla ve gelecek zamanla ilgili kullanımı karşıt, geçmiş zamanda ‘Şimdiki an’a daha uzak olana ‘daha önce’ daha yakın olana ‘daha sonra’ deriz; gelecek zamanda ise daha yakın olana ‘daha önce’, daha uzak olana ‘daha sonra’ deriz.) Dolayısıyla madem ‘daha önce’ zaman içinde ve her devinimi izliyor, Şu açık: her değişme ve her devinim zaman içindedir. Öte yandan zamanım ruhla nasıl bir ilgisi var, niçin her Őeyde, yerde denizde, gökte zaman var diye düşünülüyor, bunlar incelemeye değer. Zaman bir sayı, bir ölçü olmakla devinimin bir özelliği ya da devinime ait bir Şey olduğundan ve bütün bunlar devinen nesnelere olduğundan (çünkü hepsi bir yerde) acaba zaman ile devinim eş zamanlı olarak olanak ve etkinlik halinde mi? Acaba ruh olmasa zaman olabilir mi, olamaz mı? Bu sorulabilir. Sayı sayanın varlığı olanaksız olduktan, sayılabilir bir Şeyin de olması olanaksız, dolayısıyla sayının da olmayacağı açık: çünkü sayı, sayılan ya da sayılabilir olan Şey. Ruh ve ruhtaki akıldan başka hiçbir Şeyin sayması doğal değilse, ruh olmadıkta bir zaman olması olanaksız: meğerki zaman, devinimin ruhtan bağımsız var olmasının olası olması gibi, bir tür var olan ola! Ama ‘daha önce ‘ile’ daha ‘sonra’ bir devinim içinde var, bunların sayılabilir olması da zamanı oluşturuyor.¹⁴³

Zaman, hareket içerisinde sayılabilen türdendir. Bu da sayma işleminin meydana gelmesini sağlar. Yalnız saymayı sayacak kimse olmadığı için bu işlemin gerçekleşmesi için ruhun varlığı gereklidir.¹⁴⁴ Ruhun olmadığı yerde öncelik ve sonralık bağlantısına göre zaman cevherinin mümkün olması değerlendirilebilir. Saymanın ve düşünmenin de bir hareket olduğu düşünülürse ruhun var olması da bir hareket diye anlaşılabilir.¹⁴⁵ Bu doğrultuda an sayıda yer almamaktadır. Nedeni ise önce ve sonrayı sayma açısından bir insanın sayamaması olduğunu söyleyebiliriz. Hareket kişiye ait bir Şey olmadığı için sayan bir kişinin olmaması durumu değiştirmez. Netice itibariyle hareket yine vardır. Ancak hareketin sayılabilir oluşu zamanı var kılar. Zamanın gereklilik hali ise zamanın varlığını ruhun reel olarak sahip olduğu akli duruma bağlı ele alınmaktadır. Aristoteles’e göre bir varlığın kapasitesi ve onda daha önceden yapılan işlemler,

¹⁴³ Aristoteles, *Fizik*, IV, 222b 30-223a 5 vd.

¹⁴⁴ Aynur Yetmen, “Zaman ve Zihin İlişkisi Bağlamında Bazı İdealist ve Realist Zaman Öğretileri”, *Dört Öge*, 3, sy. 6 (2014): 200.

¹⁴⁵ Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür de Zaman*, 121.

bilgiler, saymalar ve o varlığın bunları akılda tutulabilmesi, onun bir hafızaya sahip olduğundan kaynaklanmaktadır. Aristoteles, zaman anlayışında ruh kavramını zihin-bilinç durumu olarak ele almaktadır. Aynı zamanda hareketin kendisi olmayan ama hareketten de bağımsız olmayan bir zaman anlayışı sergilemesi onun aynı değişimden bağımsız olmayan bir zaman düşüncesi geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Aristoteles, sayı sayanın olmadığı bir düşüncede saymanın kendisinden bahsetmenin mümkün olmayacağını belirterek aslında zihne ait birlikteliğin zorunlu olduğunu söylemiştir. Zaman zihnin bir nevi kendisi olmasa da zihin olmadan değerlendirilmesi mümkün değildir.¹⁴⁶ Kısacası Aristoteles, ruh olmadığında zamanın da var olamayacağını izah eder.¹⁴⁷

Tezimizin bu bölümünde Aristoteles'in *Fizik* kitabını referans alarak zaman görüşlerine yer vermeye çalıştık. Özetle Aristoteles Tanrı'ya ulaşan bir zaman düşüncesi ile birlikte tecrübe edilen, ölçülebilir, fiziksel bir zaman anlayışını benimsemiştir. Tabiat bilimlerine olan merakı, onun zamanı daha bilimsel bir yaklaşımla ele almasına ve zamanın ölçülebilirliği ile ilgilenmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra, zamanın bir parçası olmamakla birlikte zamanda bir sınır kabul ettiği "şimdi" yi, asıl gerçeklik kabul ettiğini söylemekte yarar vardır. Ayrıca gökyüzü hareketleriyle bağdaştırdığı zaman düşüncesinde, yıldızları ayrı bir yere koyarak, âleme ilk hareketi veren Tanrı, bu oluşa neden olmuştur. Ayrıca mekanın var olma sebebinin hareket sayesinde olduğu; hareketin ise sonsuz olduğu söylenebilir.

2.3. AUGUSTİNUS METİNLERİNDE ZAMAN

İlk dönem Hıristiyan düşünce yapısının en önemli temsilcisi, hiç şüphe yok ki Augustinus ya da daha çok bilinen ismiyle Aziz Augustinus'tur.¹⁴⁸ Augustinus, Pagan bir baba ve Hıristiyanlığın öğretilerine bağlı inançlı bir anneye sahipti.¹⁴⁹ Ancak o da döneminin şartlarına uyuyor ve bilime, inanca dair konulara kafa yormuyordu. Onun kendi dünyasındaki büyük değişimi, Cicero'dan Platon'a kadar var olan bir etkileşimden sonra değişmektedir. Özellikle de dine, dünyaya ve felsefeye karşı bakış açısı

¹⁴⁶ Yetmen, "Zaman ve Zihin İlişkisi..." 199.

¹⁴⁷ Erdem, "İlahi Ezelilik..." 27.

¹⁴⁸ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5- Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hıristiyan Felsefesi*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 348.

¹⁴⁹ Ahmet Cevizci, *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, (İstanbul: Asa Kitabevi, 2001), 50.

değişmiştir. Bu değişim sürecinde Augustinus'un belki de en çok Platon ve Plotinus'un etkisinde kaldığını söyleyebiliriz.

Augustinus, Patristik felsefenin en önemli temsilcilerinden olup bu felsefeyi sistemli hale getiren ilk filozoftur. Bu felsefi sistem aslında Hıristiyan dininin öğretilerine biçim vermeyi ve öğretileri düzenli hale getirmeyi hedefliyordu. Aslında Hıristiyan öğretilerini düzenleme çabaları Augustinus'tan daha önce ortaya çıkmıştı. Ancak bu öğretilere metodolojik açıdan bir birlik, bütünlük kazandıran ve bilimsel açıdan sistemleştiren ilk kişi Augustinus olmuştur. En nihayetinde Augustinus, Hıristiyan dogmasının temellerini atmıştır. Augustinus felsefesi, temelde Hıristiyan felsefesinin çıkış noktasını belirlemekle birlikte bu noktadan sonra gelen düşünceleri de büyük oranda etkilemiştir. Genel manada değerlendirecek olursak, Augustinus'un felsefesi Hıristiyan kilisesinin felsefesidir diyebiliriz.¹⁵⁰

Augustinus'u diğer filozoflardan ayıran en önemli özelliği ilk kez yapıldığı varsayılan sentezleme yöntemini uygulamış olmasıdır. Bu husus Platon ve Platoncuların görüşleri ile Aziz Paul'un görüşlerini harmanlayıp yorumlaması biçimindedir. Augustinus geliştirdiği bu düşünce ile Hıristiyanlık öğretilerini birleştirir. Yani bir nevi yaptığı bu sentezle bilgi ve inanç konusunda bir uzlaşma yakalamayı hedefler. Bu uzlaşma Yunan (Helenistik) felsefesi ile Orta çağ (skolastik) düşüncesi arasında bir bağ kurma görevi görür. Yalnız bu hususta Platon ve Platoncu görüşe yakın olmasına rağmen Augustinus bir tercih yapması durumunda Aziz Paul'un görüşlerini benimsemeye daha yakındır diyebiliriz.¹⁵¹

Augustinus'un zaman kavramına dair görüşlerinde, kapsamlı bir şekilde ele aldığı *İtiraflar* adlı eserinden yararlanacağız. Augustinus, bu kitabında, inanç, temel öğretiler, felsefe vb. birçok konudan bahsetmiştir. Özellikle de zamana dair görüşlerini bu eserinin 11. kitabında ele almaktadır. Bizde Augustinus'un 11.kitabının 10.bölümünden itibaren detaylı bir şekilde ele aldığı zaman görüşlerine yer vermeye çalışacağız.

Bize Tanrı göğü ve yeri yaratmadan önce ne yapıyordu? sorusunu soranlar bak nasıl hala o köhne dağlarıyla tıka basa dolular? Eğer bir işle meşgul değil idiyse," diyorlar. Ve hiçbir şey yapmıyor idiyse niçin ebediyen hep aynı halini sürdürmedi, yani yaratmadan önce hiçbir şeye yapmadığı halini?" Çünkü Tanrı da evvelce hiç yapmamış olduğu yaratımı başlatacak

¹⁵⁰ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 152.

¹⁵¹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi* 5-, 350.

herhangi yeni bir gelişme ve herhangi bir yeni gelişme herhangi bir yeni irade oluşmuşsa, içinde daha önceden hiç olmayan bir iradenin doğa bildiği ezeli ve ebedi hakikat nasıl gerçek anlamda ezeli ve ebedi olabilir? Olur, çünkü Tanrı'nın iradesi yaratılmış bir şey değildir, yaratılan düzenden önce gelir. Çünkü yaratıcının iradesinin önceliği olmamış olsa hiçbir şey yaratılamaz. Bu yüzden Tanrının iradesi Tanrını doğasına aittir. Tanrının doğasında daha önce hiç olmayan bir şey doğuyorsa bu doğaya gerçek anlamda ezeli ebedi doğa denmez; öte yandan yaratılan düzenin doğması için Tanrı'nın ebedi bir iradesi olmuş olsaydı o zaman niçin yaratım da ebedi değil?¹⁵²

Augustinus zaman konusuna Tanrı göğü ve yeri yaratmadan önce ne yapıyordu?¹⁵³ sorusuyla giriş yapmaktadır. Augustinus da bu ve benzeri soruları gündeme getiren kişilerin kafalarındaki soru işaretlerinin hangi noktalarda olduğunu ontolojik açıdan ele almaya çalışır. Genellikle yöneltile sorular evren yaratılmadan önce de bir zamanın mevcut olduğu şeklindeydi. Platon'da zaman evrenle birlikte meydana gelmiştir. Aristoteles'te ise zaman, hareketin ölçüsü olmakla birlikte kendisi değildir. Augustinus'a göre ise bu durum zamanın evrenle başladığı şeklindedir. Kısaca Aristoteles ile Platon arasındaki farka göz atacak olursak, Platon evrenden önce hareketten bahsederken Aristoteles hareketi evrenle başlatır.¹⁵⁴ Tabi bu durum ay altı evren için geçerlidir. Nitekim Aristoteles için hareket sonsuz demektir. Ay altı evrende meydana gelen hareket evrenle birlikte başlar. Augustinus ise zamanı hareketle izah eder, ancak zamanın yaratılışından önce bir hareketin varlığından söz etmez. Kısacası Augustinus, hareket ve zamanın aynı anda ortaya çıktığını var saymaktadır. Yani hareketi ve zamanı eş zamanlı görmektedir.¹⁵⁵

Bunları söyleyenler henüz seni anlamıyorlar ey Tanrının bilgeliği, zihinlerin ışığı varlıkların senin sayende ve sende nasıl olduğunu henüz anlamıyorlar. Ebediyeti tatmaya çalışıyorlar ama yürekleri hala şeylerin bir geçmişe bir geleceğe gidip geldiği alemde bir oraya bir buraya uçup duruyor ve hala kararsızlar. Kim tutacak bu yüreği sabitleyecek ki, birazcık durabilsin ve bir anlık da olsa hep durduğu yerde duran ebediyetin görkemini yakalayabilsin? İşte belki o zaman ebediyeti hiçbir zaman durduğu yerde durmayan zamanla kıyaslayabilir ve kıyaslanmanın mümkün olmadığını anlayabilir; uzun bir zaman art arda gelen bir dizi hareketten ibaret olduğu için uzun olduğunu, bu hareketlerin aynı anda beraberce akıp gidemeyeceğini görebilir; ebediyette ise hiçbir şeyin gelip geçici olmadığını, tersine her şeyin

¹⁵²Augustinus, *İtiraflar*, çev: Ç. Dürüşken, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010), 370.

¹⁵³ Aristoteles, *Zaman Kavramı*, 45.

¹⁵⁴ Özden Özkaya, "Augustinus'un Zaman Anlayışı", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), 30.

¹⁵⁵ Özden Özkaya, "Augustinus'un Zaman Anlayışı", 30.

bütünüyle şimdi olduğunu, buna karşın zamanın şimdi olmadığını anlayabilir, ayrıca bütün geçmişin gelecekle geriye doğru itildiğini ve bütün geleceğin geçmişin peşi sıra geldiğini, bütün geçmişin ve bütün geleceğin her zaman şimdi olandan yaratıldığını ve başı ve sonu olacak şekilde yaratıldığını da kavrayabilir. Kim tutacak insanın yüreğini de durabilsin ve içinde ne gelecek ne de geçmiş olan ebediyetin nasıl hiç kımıldamadan durduğunu ve hem geleceğe hem de geçmişe verebildiğini görebilsin? Benim ellerimin bunu yapacak gücü var mı? Ya da dilim sırf sözcüklerle bu kadar yüce bir işleyişi anlatacak kadar güçlü mü? ¹⁵⁶

Augustinus, yukarıdaki pasajda ise bir önceki pasajda sorulan sorulara cevap bulmaya çalışır. Öncelikle Tanrı'ya sığınır. Bu soruları soran kişilerin aslında Tanrı'yı bilmediklerinden dolayı kafa karışıklıkları yaşadıklarını söyler. Bu kafa karışıklığını mantıksal açıdan hatalı görmektedir. Nitekim bu soruyu soran kişiler, zaman ile sonsuzluğu, Tanrının ebedi ve ezeli oluşunu doğru bir şekilde anlayamamışlardır. ¹⁵⁷

Tanrı yeri ve göğü yaratmadan önce ne yapıyordu? diye soranlara yanıt veriyorum. Ama benim yanıtlım, bu sorunun ağırlığından kaçıp kurtulmaya çalışan falancanın, duyduğuma göre işi şakaya vurup, "Derinlerini araştırmaya kalkan insanlara Cehennem hazırlıyordu" diye yanıt vermesine benzemiyor. Görmek ayrı, gülmek ayrı. Ben böyle bir yanıt vermem. Ama şöyle bir yanıt verebilirim, hem de seve seve: "Bilmediğimi biliyorum." Bu yanıtı, o derin soruyu soranla sırf dalga geçmek adına, üstelik yanlış olan bir şeyler söyleyip beğeni toplamak adına verilen deminki yanıtı tercih ederdim. Hayır! Tanrım, ben senin bütün yaratılanların Yaratıcısı olduğunu söyleyerek yanıt veriyorum ve bütün yaratılanlar deyince biz göğü ve yeri anlıyorsak, haddimi de aşım şöyle söylüyorum: Tanrı göğü ve yeri yaratmadan önce hiçbir şey yapmıyordu. Çünkü bir şey yapmış olsaydı bile bu yine onun yarattığı bir şey olmayacaktı da ne olacaktı? Keşke yaratılış olmadan önce hiçbir yaratılışın olmadığını bildiğim gibi, bildiğimden emin olmak istediğim diğer işe yarar konuları da aynı kesinlikle bilebilseydim. ¹⁵⁸

Augustinus, bütün bu sorulara cevabının aslında kısa ve net olduğunu Tanrının evreni yaratmadan önce Tanrının aslında hiçbir şey yapmadığını vurgulamıştır. Nitekim zaman evrenin yaratılışından önce yoktur. Bu durumda önce ve sonra yoktur. Dolayısıyla Tanrı evrenden öncedir. Yalnız bu öncelik durumu zaman bakımından değil de varlık açısından bir öncelik durumudur. ¹⁵⁹Yaratımdan önce bir zamandan bahsetmek mümkün değildir. Nitekim Tanrı devinimsiz oluşu için bundan bahsedemeyiz. Yaratım dediğimiz şey Tanrının ebedi olan ve değişme göstermeyen kararının gerçekleşmesidir.

¹⁵⁶Augustinus, *İtirafılar*, 370.

¹⁵⁷Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 127.

¹⁵⁸Augustinus, *İtirafılar*, 371.

¹⁵⁹Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 128.

Bir değişimi istemek o istenilenin değişimi anlamına gelmez. Bu nedenle de Tanrının zihninde aniden cereyan eden yeni bir karar, bir değişim yoktur.¹⁶⁰

Aşağıdaki pasajlarda Augustinus Tanrı'nın yaratımı dışında bir zaman olamayacağını ifade etmektedir.

Uçarı, zihniyle hala geçmiş zamanların hayallerin arasında dolanıp duran ve senin, yani her şeye kadir olanın, her şeyin yaratıcısını, her şeyin sorumluluğunun üstlenenin, göğün ve yerin mimarının, bu kadar yüce bir eseri fiili olarak tartmadan önce onca yüzyıl eli kolu bağlı oturduğunu düşünüp hayret içinde kalan biri hala, artık uyanmalı ve hayretinin yanılğularının ürünü olduğunu fark etmeli. Onca yüzyıl nasıl akıp geçebildi bütün yüzyılların kaynağı ve yaratıcısı olan sen onları daha henüz yaratmamışken? ya da kaynağını senden almamış zamanlar olabilir mi hiç? Hiç olmamışlarsa nasıl akıp geçebilirler? Sen bütün zamanların yaratıcısı olduğuna göre, göğü ve yeri yaratmadan önce herhangi bir zaman var idiyse, peki niçin hala hiçbir şey yapmadan durduğun söyleniyor? Çünkü zamanın kendisini sen yarattın, zamanı yaratmadan önce zaman akıp geçmezdi. Öte yandan gök ve yer yaratılmadan önce zaman yok idiyse niçin hala o sırada ne yaptığın sorulup duruluyor? Zaman yok idiyse demek ki "o sırada" diye bir şey de yoktu.¹⁶¹

Yukarıdaki pasajdan hareketle Augustinus'un evren görüşüne kısaca yer vereceğiz. Augustinus'un Tanrısı gerçekten var olan her şeyin kendisiyle var olduğu her şeyin başı, ortası, sonu olan varlıktır. Adalet, iyilik, bilgelik onda daimidir. Yani onun cevheridir. Onun sıfatları olan; her şeye gücü yeten, her yerde bulunan, ezeli ve ebedi olan vb. birçok özelliği ona gelen bir ilave değil onun özü mahiyetindedir. Tanrı vardır aynı anda birçok yerdedir. Ayrıca ezeli ve ebedi hayat sürer bir zaman içerisinde de değildir. Bu anlamda akıl, Tanrı hakkında bir yere kadar varsayımlara ve tahayyüllerde bulunur. Bu hususta Tanrı'ya ve aleme olan bakış açımızı birbirinden net bir şekilde ayırmamız gerek.¹⁶² Bunun en önemli nedeni yukarıda açıkladığımız üzere Tanrıya olan düşüncelerimizin, hayallerimizin bir yere kadar olmasıdır. Tanrı'nın bilgisini ve sıfatlarını anlama konusunda sınırlı bir yetiye sahip olduğumuzu söylemek mümkündür. Dikkat edilecek diğer bir husus ise Tanrıyı alem olarak düşünmemizdir. Tanrı'yı alem gibi görmemiz gerekir. Evet evrene dair şeyleri öğrenebilir, keşfedebiliriz. Ancak Tanrı için bu durum söz konusu değildir. En nihayetinde evren, Tanrı'nın bilgisi, gücü, iradesi dahilinde yaratılmıştır.

¹⁶⁰ Simo Knuuttila, "Augustinus'ta Zaman ve Yaratım", Çev: Metin Bal, 9 Eylül Üniversitesi Felsefe, Sosyal Bilimler Dergisi, sy.16 (2012): 69.

¹⁶¹ Augustinus, *İtirafılar*, 372.

¹⁶² Weber, *Felsefe Tarihi*, 129.

Dahası senin zamandan önce olman da zaman içinde vuku bulan bir şey değil. Öyle olsaydı sen bütün zamanlardan önce olmamış olurdun. Hep şimdide olan ebediyetin yüceliğinde sen tüm geçmişte kalanlardan öncesi ve gelecekte olan her şeyden sonrasın çünkü gelecekte olacak olanlar olunca geçmiş olacaklar. Oysa sen hep aynısın ve senin yılların olmaz. Senin yılların ne gider ne de gelir, bizimkiler ise gider gelir ki, her şey sırasıyla gelebilsin. Senin yıllarının hepsi aynı anda şimdide durmaktadır; durdukları içinde gidenler gelenleri bertaraf etmez, çünkü senin yılların hiç geçmez. Ama bizim yıllarımız ancak hep birden geçmiş oldukça tamamlanacaktır. Senin yılların ne bir gündür, ama her gün bir gün değil hep bu gündür, çünkü senin bugünün yerini yarına bırakmaz, dünün de yerini almaz. Senin bugünün ezeli ve ebedidir. İşte bu yüzden seninle ezeli ve ebedi olarak bir arada bulunan oğlunu doğurdun ona “Ben seni bugün doğurdum dedin” Bütün zamanları sen yarattın ve sen bütün zamanlardan öncesin; öyleyse zamanın olmadığı herhangi bir zaman yoktu.”¹⁶³

Augustinus’un Hristiyanlığa ait temel öğretileri zaman görüşlerine yansıtmıştır. Augustinus, Tanrı'nın mevcudiyetinin bir zamanla başlamadığını, onun varlığının zamandan önce var olduğu ve zamandan sonrada var olacağını, onun ebedi ve ezeli oluşunu vurgulamıştır. Ayrıca Augustinus Tanrının bizler gibi geçmiş ve gelecekte olan ve olacıklara tabi olmadığı bu nedenle de Tanrı için gün, ay, yıl gibi bizler için zamanı ifade eden kavramların kullanılmayacağını hatta bunların anlamsız olacağını savunmuştur. Buradan hareketle diyebiliriz ki günleri, ayları ve yılların oluşmasını sağlayan şey değişimdir. Dolayısıyla Tanrı bunlara tabi değilken değişime de tabi değildir. Tanrı için geçmiş gelecek her bir yerde yani şimdide durmaktadır. Ve burada olanlar bir etkileşim içindedir. Tanrı ezeli ve ebedi olduğu için bütün bu etkilenimlerden uzak ve zamandan öncedir. Dolayısıyla Tanrı'nın olmadığı bir zaman yahut Tanrı'dan önce bir zaman olması mümkün değildir.

Augustinus, aşağıdaki pasajlarda 3 farklı zamanı ele almaktadır.

İşte bu yüzden senin herhangi bir şey yaratmadığın bir zaman yoktu, çünkü zamanı sen yaratmıştın. Hiçbir zaman ezeli ve ebedi olarak seninle bir arada bulunamaz, çünkü sen baki kalansın. Zaman da baki kalsaydı zaman olmazdı. Peki o halde zaman ne? Kim bunu öyle kolayca ve kısaca açıklayabilir? Kim bunu düşüncesinde kavrayabilir ki kelimelere döküp açıklayabilsin? Oysa konuşmalarımız esnasında sıkça geçen şu zaman kelimesinden daha aşına olduğumuz, hemencecik tanıdığımız başka bir kelime var mı? Sahiden de hemen anlıyoruz, hem kendimiz söylediğimizde anlıyoruz, hem bir başkasının söylediğini işittiğimizde, her iki şekilde de anlıyoruz. Peki o halde zaman ne? Hiç kimse bana sormazsa biliyorum da, biri sorup da ona açıklama yapmam gerektiğinde bilmiyorum. Buna rağmen

¹⁶³Augustinus, *İtirafılar*, 373.

bildiğimden eminim diyeceğim bir şey varsa o da şudur: Hiçbir şey geçip gitmemiş olsa geçmiş zaman olmaz, hiçbir şey gelecek olmasa gelecek zaman olmaz, hiçbir şey şu an olmamış olsa şimdiki zaman olmaz. O halde şu iki zaman, yani geçmiş ve gelecek nasıl var olabiliyor, yani geçmiş artık yoksa, gelecek de henüz yoksa Şimdiye gelirsek, eğer şimdi hep şimdi olmuş olsaydı ve geçmişe akıp gitmemiş olsaydı, zaman olmaktan çıkıp ezeli ebedi olurdu. Bu yüzden şimdinin zaman olması geçmişe akıp gidecek olmasından kaynaklanıyorsa, şimdinin olduğunu nasıl söyleyebiliyoruz, varlık sebebi olmamaya dayandığına göre? Yani aslına bakarsanız zaten var olmamaya yönelik olmamış olsaydı biz zamanın var olduğunu söyleyemezdik.¹⁶⁴

Augustinus, zamanın Tanrıyla aynı özelliklere sahip olamayacağından yani zamanın ezeli ve ebedi olamayacağından bahsetmiştir. Muhtemelen bu açıklamaları zamanın ezeli olduğunu düşünenlere yönelik yapmıştır. Konunun bütünlüğünde ise kafaları meşgul eden, başlangıcını ve sonunu tartıştığımız şey yani “zaman ne?” diye soruyor.¹⁶⁵ Zaman kavramını günlük dilde kullanıyoruz, kullanırken ise zorlanmıyoruz. Ancak iş onu anlatmaya, ontolojik açıdan ondan bahsetmeye gelince Augustinus, bunun oldukça yorucu bir iş olduğunu belirtiyor. Peki bu zaman ne? Augustinus zamanı Tanrının sabit olan ebediliğinin karşısında devamlı bir yok oluşa giden bir şey olarak görmektedir.¹⁶⁶ Tanrı'nın ebedi oluşu ve sabitliği bir değişime tabi olmazken buna karşın zaman değişimle beraber sürekli bir yok oluş içerisinde. Buradan hareketle diyebiliriz ki zaman aslında ebedi değildir.

Augustinus, (konu bütünlüğü oluşturduğu için bir araya getirdiğimiz) aşağıdaki pasajlarda zamanın ölçüldüğü yeri belirlemeye çalışılmaktadır.

Uzun zaman, kısa zaman gibi tabirler kullanıyoruz ama. Bu tabirleri de sadece geçmiş ve gelecek zamanla ilişkili olarak kullanıyoruz. Geçmişle ilişkili olarak, örneğin yüzyıl öncesine uzun bir zaman diyoruz, aynı şekilde gelecekteki uzun bir zamanla yüz yıl sonrasını kastediyoruz. Kısa bir zaman önce dediğimizde, örneğin on gün öncesinden söz ediyoruz, kısa bir zaman sonra dediğimizde de, örneğin önümüzdeki on günlük bir süreden söz ediyoruz. Ama olmayan bir şey nasıl uzun ya da kısa olabiliyor? Çünkü geçmiş artık yok, gelecek de henüz yok. O halde geçmişten söz ederken "uzundur" dememek gerekir, bunun yerine "uzundu" demek gerekir, aynı şekilde geleceğe dair "uzun olacak" Ya Rab, ışığım, senin Hakikatin karşısında yine mi gülünç duruma düşeceğiz? Çünkü şu uzun dediğimiz geçmiş, geçip gittiğinde mi uzun oldu, yoksa geçip gitmeden önce hala devrede olduğu sırada mı uzundu? Çünkü sadece devrede olduğu sırada uzun olabilir, geçip gitti mi artık uzun olamaz, yani varoluşu tamamen

¹⁶⁴Augustinus, *İtiraflar*, 374.

¹⁶⁵Augustinus, *Zaman Kavramı*, 47-51.

¹⁶⁶Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 128.

bitmişse uzun olmaktan çıkar. Öyleyse geçmişle ilgili olarak "geçmiş zamanı şu an uzun oldu" demememiz gerekir, çünkü onun içinde uzun olabilir ek herhangi bir şey bulamayız, geçmiş olduğu anda varlığı da sonlandığına göre. Bunun yerine, "Sözünü ettiğimiz zaman yaşandığı sırasıyla uzundu" dememiz gerekir, çünkü söz konusu zaman yaşandığı sırada uzundu. Çünkü o sırada henüz geçip gitmemişti, dolayısıyla varlığı sonlanmamıştı, bu yüzden uzun olması mümkündür. Ama geçip gitmesinin ardından aynı anda uzun olmaktan da çıkar, çünkü varoluşu sonlanır.¹⁶⁷

İşte şimdiki zaman bakın neredeyse bir günlük araya sığdırıldı, oysa şimdiki zamanla ilişkili olarak sadece ona uzun diyebileceğimizi düşünmüştük Şimdi bu bir tek günü ele inceleyelim görelim, çünkü o bile bütünüyle şimdiki zamana ait değil. Bir gün gece ve gündüzün saatlerinin toplamından, yani yirmi dört saatten oluşuyor. İlk saate göre hesaplandığında diğer saatler gelecek zamana ait oluyorlar, sonuncu saate göre hesaplandığında geçmiş zamana ait. Bu ikisi arasındaki herhangi bir saate göre hesaplandığında ise söz konusu saatten öncekiler geçmişe, sonrakiler ise geleceğe ait sayılıyorlar. Bu bir tek saat bile uçucu, kaçıcı parçacıklardan oluşuyor, hangisi uça geçmiş zamana ait oluyor, hangisi kalsa gelecek zamana. Eğer zamanda minicik bir parçaya bile bölünemeyecek an varsa, işle sadece o ana şimdiki zaman diyebiliriz. Ama o an gelecekte geçmişe öyle hızlı uçar gider ki, duralayacağı bir süre hiç olmaz. Duraklasaydı geçmişe ve geleceğe bölünebilirdi. Ama şimdiki zaman hiç duraklamaz. O zaman uzun diyebileceğimiz bir zaman var mı? Gelecek zaman mı? Yok, onun için de "uzundur" diyemiyoruz, çünkü henüz gelmemiştir, gelmemişse uzun da olamaz. Bu yüzden "uzun olacak" diyoruz. Peki ne zaman uzun olacak? Eğer gelecekte uzun alacaksa henüz uzun değil demek ki, çünkü 'uzun' olacağı zaman henüz ortalıkta yok. Eğer gelecek geçtikten sonra ki öyle bir zaman da henüz ortalıkta yok ve şimdiki zaman olarak var olmaya başlayınca uzun olacaksa, işte belki o anda uzun olabileceği bir zamana kavuşabilecek. Ama şimdiki zaman oradan avazı çıktığı kadar bağırıyor, benim uzun olmam mümkün değil diye.¹⁶⁸

Her şeye rağmen ya Rab, zamanın aralıklarından haberdarız, olanları kendi aralarında kıyaslıyoruz ve kimi ne uzun, kiminde kısa diyoruz. Hatta bu aralıkları ölçebiliyor ve hangisinin hangisinden daha uzun olduğunu ya da hangisinin hangisinden daha kısa olduğunu söyleyebiliyoruz; şunu ölçüt alırsak, bu şu anın iki katı ya da üç katı diyoruz örneğin ya da ikisinin süresi de aynı diyoruz. Ama bu geçip giden anları ölçebiliyorsak ancak onları algıladığımız sırada ölçebiliyoruz. Yoksa artık olmayan geçmiş, henüz olmayan geleceği kim ölçebilir? Ha, biri kalkıp da olmayan bir şeyin ölçülebileceğini söyleme cüreti gösterir, tabii o başka. O halde zaman geçerken algılanabilir ve ölçülebilir, ama geçip gittiği anda artık olmadığından algılanamaz ve ölçülemez.¹⁶⁹

¹⁶⁷Augustinus, *İtiraflar*, 375.

¹⁶⁸Augustinus, *İtiraflar*, 376.

¹⁶⁹Augustinus, *İtiraflar*, 377.

Sadece araştırıyorum Baba, doğrulamıyorum Tanrım, koru beni, bana hakim ol! Zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde üçe ayrıldığını daha çocukken öğrenmiştik, ben de başka çocuklara öğretmiştim. O halde bana zaman üçe ayrılmalı, sadece şimdiki zaman var, diğer ikisi yok diyecek biri çıkabilir mi? Ya da o ikisi de var, ama zaman gelecekte şimdikiye geçtiğinde gizli bir yerden mi çıkıyor ve şimdiden geçmişe hareket ettiğinde de yeniden gizli yerine mi çekiliyor diye soran biri olabilir mi acaba? Gelecekte haber verenler gelecektekileri nasıl gördüler öyleyse, gelecek henüz yoksa? Çünkü olmayan bir şeyi görmek imkansız. Geçmişteki olayları anlatanlar da onları gönül gözleriyle görmemiş olsalardı doğru şekilde aktaramazlardı. Geçmiş olmamışsa hiçbir şekilde görülemez. Demek ki hem gelecekte yaşanacaklar hem de geçmişle yaşananlar mevcut.¹⁷⁰

Geçmiş ve gelecek zaman için uzun yahut kısa zaman tabirlerini kullanırız. Geçmiş tamamen yok olmuş gelecek ise halen var olmamıştır. Artık olmayan ve henüz var olmayan bir şey için uzun olma ve kısa olmaktan nasıl bahsedebiliriz ki?¹⁷¹ Açıkçası olmayan bir şeyden bahsetmek yersiz görünmektedir. Yalnız şimdiki zamanı meydana geldiği anda ölçmeye tabi tutabildiğimiz için geçmiş ve gelecek zamanın ortaya çıktığına tanıklık ederiz. Yani diyebiliriz ki var olmayan geçmiş yahut henüz var olmayan geleceğin kısıtlılığını veya uzunluğunu ölçtüğümüzü düşündüğümüzde, aslında ölçülen şey şimdinin yokluğudur.¹⁷² Ayrıca Augustinus zaman için kullanılan dil kalıplarından yine bahsediyor ve ekliyor: geçmiş ve gelecek için kullanılan kalıplar ya da uzun ya da kısa kavramı ‘şimdi’ için kullanılabilir mi? Aslına bakarsak; yıl, ay, gün, saat bunlar şimdikiyi karşılamaz. Şimdi bölünemeyen bir an’dır. Bu nedenle de zamanın parçaları aynı an’da bir arada değildir. Zamanı ölçüyor olmamız bir gerçeklik olarak karşımıza çıksa da ne geçmiş ne gelecek ne de şimdi için uzun ya da kısa olmaktan bahsetmek mümkün değildir. Bu durumda hiçbir şeyi ölçmüyor mu oluyoruz? Bu noktada kafamıza şöyle bir soru takılabilir: Geçmiş geçip gitmişken, gelecek ise henüz var olmamışken varoluş aslında yok mudur? şeklindeki sorularla karşı karşıya kalabiliriz. Özetleyecek olursak geçmişin yokluğunu kabul etmemiz tarihi yok saymamız ve benzer şekilde geleceği yok saymamız halinde ise bu öngörünün imkânsız olması anlamına gelmektedir. Denilebilir ki geçmiş ve geleceğin zihinde beliren gerçeklikleri vardır. Yani zaman zihinde beliriyorsa, zihinde tutulan bir şey olduğu aşikardır. Bir şeyin ölçümü onu algıladığımız anda başlamaktadır. Augustinus, zamanın sadece geçip gittiğinde ölçüleceğini ve bununla onun algılanabilir oluşu ile ilgili

¹⁷⁰Augustinus, *İtiraflar*, 378.

¹⁷¹Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür’de Zaman*, 128.

¹⁷²Özkaya, “Augustinus’un Zaman Anlayışı”, 42.

olduğunu savunmuştur. Nitekim geçip giden bir şeyin hala varlığını koruması mümkün olmamaktadır. Bir paradoks haline dönüşen zamanın varlığı ve ölçümü konusu ise bir sorun teşkil etmektedir. Bu sorunun ortadan kalkması ise zamanın şimdiki zaman içerisinde olmasıyla ve onun zihin tarafından ölçülmesiyle gerçekleşmektedir.¹⁷³

Augustinus, aşağıdaki pasajlarda geçmiş ve geleceğin nasıl şimdide bir araya geldiğini açıklamakla birlikte bu konuyu anlama konusunda Tanrıdan yardım istemektedir.

Lütfet Tanrım, araştırmaları mı daha derinleştirebileyim, ey umudumun; dikkatinin dağılmasına ve amacımdan sapmama izin verme. Gelecek ve geçmiş olaylar mevcutsa şu an bunların nerede olduklarını bilmek istiyorum. Henüz bunu çözecek kadar bilgim yok, ama en azından bir yerlerde olduğunu biliyorum, ayrıca nerede olurlarsa olsunlar orada gelecek ya da geçmiş zaman olarak değil şimdiki zaman olarak da bulduklarını biliyorum. Çünkü orada gelecek zaman olarak bulamıyorlarsa demek ki henüz burada yoklar; orada geçmiş zaman olarak bulunuyorlarsa demek ki artık burada yoklar. O halde nerede bulunurlarsa bulunsunlar, gelecek ya da geçmiş olarak hangi zamandan olurlarsa olsunlar ancak şimdiki zaman olarak bulunuyorlar. Geçmişe ilişkin doğru bir aktarımda bulunduğumuzda hafızamız geçip gitmiş olayların kendilerini değil de, bu olayların hafızamızda canlandığı hayallerinin doğurduğu sözcükleri aktarıyor, çünkü bu olayları duyup bittiklerinde duyu algımız sayesinde zihnimizde izlerini bırakmış oluyorlar. Böylece artık var olmayan çocukluğum artık var olmayan geçmiş zamanda bulunuyor. Ben o günleri hatırladığımda ve anlatmaya başladığımda, o günlerin hayallerine şimdiki zamanda bakıyorum, çünkü bu hayaller benim zihnimde hala capcanlı. Gelecekle ilgili tahayyüllerde bulunurken de aynı işlemi mi yapıyoruz, yani henüz olmamış olan olayların imgeleri bu olayların evvelce var olan imgeler sayesinde mi tahmin ediliyor, hiç bilmiyorum ve bilmediğimi de kabul diyorum Tanrım! Ama en azından şunu biliyorum: Biz çoğunlukla, gelecekte yapacaklarımızı önceden düşünmeye başlıyoruz ve bu şekilde önceden düşünme süreci şimdiki zamanda geliyor, oysa önceden yapmayı düşündüğümüz eylemler gelecekte gerçekleşeceğinden, şimdiki zamanda gerçekleşmiyorlar. Kolları sıvayıp önceden düşündüğümüz eylemi gerçekleştirmeye başladığımızda ise işte o eylem ancak o sırada gerçekleşiyor, çünkü artık gelecek zaman değil, şimdiki zaman devreye girmiş oluyor.¹⁷⁴

Geleceğe ilişkin bu gizemli önsezi nasıl işliyorsa işliyor orası meçhul, ama sezilen neyse ancak var olduğunda sezilebiliyor. Sezildiği; anda da gelecek zaman değil şimdiki zaman devreye giriyor. O halde geleceği önceden görme söz konusu olduğunda, henüz olmamış olayları, yani ancak gelecekte gerçekleşecek olaylar görülüyor, bunları gerçekleştirecek nedenler ya da

¹⁷³ Özkaya, “Augustinus’un Zaman Anlayışı”, 43.

¹⁷⁴ Augustinus, *İtiraflar*, 379.

belki de birtakım belirtileri görülebiliyor, çünkü bunlar şimdiki zamanda mevcut. Dolayısıyla onları görenlere gelecek zamanda değil de şimdiki zamanda görünüyorlar. Bu nedenler ya da belirtiler aracılığıyla henüz gelecek zamanda gerçekleşecek olaylar zihinde canlandırabiliyor ve bu şekilde tahminde bulunuluyor. Zihinde canlanan resimler şimdiki zamanda mevcut, böylece geleceği yorumlayanlar zihinlerinde halen mevcut resimlere bakarak yorumda bulunuyorlar. Bu konuda yığınla örnek var, bunlardan bir tanesini görelim: Şafak vakti göğe bakıyorum diyelim ve güneşin doğacağını tahmin ediyorum. Baktığım şafak orada mevcut, ama tahmin ettiğim olay gelecekte olacak gelecekte olacak olan güneşin kendisi değil tabii, çünkü güneş de orada mevcut. Ben onun doğuşu hakkında tahmin yürütüyorum, yani henüz olmamış bir olay hakkında. Ne var ki onun doğuşuna ilişkin bir şeyler söylediğim anda bunu zihnimde de canlandırmamış olsaydım hakkında hiçbir tahminde bulunamazdım. Gökyüzünde gördüğüm şafak vakti güneşin doğuş anı değil, sadece güneşin doğuşunun bir belirtisi. Ama bu belirti de benim zihnimde canlandığı güneşin doğuşuyla ilgili resim değil. Ben hem şafağı hem de zihnindeki resmi, yani ikisini de aynı anda görüyorum, işte bu sayede güneşin doğacağını önceden söyleyebiliyorum. O halde gelecek zaman henüz gerçekleşmemiş zamandır, gerçekleşmediğinden de henüz mevcut değildir, mevcut değilse görülemez de. Ama şimdiki zamanda mevcut olan birtakım belirtilerden sezilebilir, çünkü o belirtiler şimdide mevcuttur, dolayısıyla görülebilirler.¹⁷⁵

Augustinus'a göre geçmiş, şimdi ve gelecek mevcut değildir. Biz bu zamanların ayrımlarını, farklılığını aslında zihnimizde yaparız. Tanrı içinse böyle bir ayırım ve zamanlama yoktur. Bu zaman ayrımları insanın yapısından, algılamasından ortaya çıkmaktadır. Nitekim geçmiş hafıza, şimdi anlık seziler ve gelecek ise beklentilerden ortaya çıkmaktadır.¹⁷⁶Bunun yanı sıra zaman geriye gitse şimdi sürekli olmaktan çıksa dahi şimdinin kendisinden ortaya çıktığı ve sonra geçmişte oluşacağı bir birikme alanı yoktur. Ancak buna rağmen zamanın bölümlerinin de farkındayız ve onları ölçüyoruz. Ruhun gerilme hareketiyle bizler belleğimizde olmuş, olan ve olacak olan şeylerin işaretlerine vakıf oluruz. Bu sebeple de ruhumuzda olan belleğimiz, geçmişin tahmin veya umut olan geleceğin bulunuşuna sahip olur. Demek ki zaman ruhun gerilmesi olarak oluşur.¹⁷⁷Peki Tanrı bu olayın neresindedir? Tanrı ise bu hususta insanın zihnine ve yapısına uygun olarak bu işlevleri yaratmıştır. Yani zaman dediğimiz şey Tanrı için değildir. Tanrı, kendisi için değil insan için zamanı olanaklı kılmıştır. Tanrı sabit, başlangıçsız ve sonsuzdur. O, zamanı şimdi içerisinde yorumlar. Tanrı bizler gibi bir ruh ve bedenden oluşmamıştır. Dolayısıyla onun bir şeyin olacağını kestirmesi veya

¹⁷⁵Augustinus, *İtiraflar*, 380.

¹⁷⁶ Hamdi Bravo, "Augustinus'un Varlık ve Bilgi Görüşleri", Sosyal Bilimler Dergisi, sy.15 (2007):119.

¹⁷⁷Knuuttila, "Augustinus'ta, Zaman ve Yaratım", 73.

bilmesi için ayrıca görmesine de gerek yoktur. Bunun yanı sıra Tanrının bir yaratma hadisesini bırakıp bir başka yaratmaya geçmesi de söz konusu olamaz. Nitekim bizler gibi şeylerden etkilenmesi mümkün değildir. Çünkü onun yaratması ve planları ezeli ve ebedidir.¹⁷⁸ Her şey onun kontrolü içerisinde.

Augustinus aşağıdaki pasajda üç farklı zamanı nasıl tanımlayacağımızdan bahsetmektedir.

Ama gayet açık ve seçik olarak anladığım bir şey varsa o da gelecek ve geçmiş zamanın olmadığı. Bu yüzden zaman geçmiş, şimdi ve gelecek diye üçe ayrılır demek aslında pek de doğru değil. Belki şöyle demek daha doğru, zaman üçe ayrılır, geçmişte yaşananların şimdiki zamanı, şimdi yaşananların şimdiki zamanı ve gelecekte yaşanacakların şimdiki zamanı. Evet, bu üç zaman benim ruhumda mevcut, onları başka bir yerde göremiyorum. Geçmişle yaşananlar ilgili şimdi benim belleğim; şimdi yaşananlarda ilgili şimdi doğrudan algı; gelecektekilerin şimdiki ise beklenti. Bu şekilde bir mahsur yoksa o zaman üç zaman olduğunu görüyorum ve zamanın üçe ayrıldığını kabul ediyorum. Daha açık şekilde şöyle de ifade edilebilir: "Zaman üçe ayrılır: Geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman." Bu doğru bir tanımlama değil, ama hepimiz böyle biliyoruz. Bu tanımlamayı kabul etmiyorum değilim, itirazım da yok, eleştirmiyorum da, yeter ki ne dediğinizi anlayalım, yani gelecek ve geçmişin şu an olmadığını. Zaten günlük dildeki kullanımların pek azı doğru, çoğu yanlış, gene de meramınızı bir şekilde anlatabiliriz işte.¹⁷⁹

Augustinus, zamanı aslında ruh sayesinde ölçtüğümüzü belirtir. Şöyle ki geçmişe dönük şeyler sürekli olarak artış göstermekte, geleceğe dönük şeyler sürekli azalmaktadır. Bunlar sadece ruha aittir. Gerçekte olan ise hatırlama geçmiş, olan şeyleri hali hazırda kavrama şimdi, beklenti ise gelecektir. Yine Augustinus'un bir şarkının okunması örneğinde belirttiği gibi şimdiki zamanda bizim, gelecekte onu öne alarak, geçmişte onu hatırlamamız bunlara nasıl bir artarda sahip olduğumuzu izah etmeye çalışır. Diyebiliriz ki zaman hesaplamasındaki bu ilişkinin bütün insanlık tarihi için geçerliliği vardır.¹⁸⁰

Augustinus, kabul ettiğimiz gibi geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanın aslında var olmadığını, yani üç farklı zamanın olmadığını söyler. Ancak bir ölçüm yapmamız da söz konusudur. Peki bu konuyu nasıl izah edebiliriz? Şöyle ki: geçmişte olanların şimdiki zamanı, şimdiki olanların şimdiki zamanı, gelecekte olacakların şimdiki zamanı şeklinde bir sınıflama konuyu açığa kavuşturmayaya yardımcıdır. Augustinus'a göre tüm

¹⁷⁸ Bravo, "Augustinus'un Varlık ve Bilgi Görüşleri", 119.

¹⁷⁹ Augustinus, *İtiraflar*, 381.

¹⁸⁰ Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 131.

bu zamanların merkezi noktası ise ruhumuz, yani zihnimizdir. Geçmiş, şimdi ve gelecek zamanı bizler ancak zihnimizde yaşamaktayız.¹⁸¹

Augustinus'ta sıkça yer bulan ve zaman düşüncesi içerisinde önemli bir yer edinen ruh konusuna kısaca değineceğiz, Augustinus, ruhun oluşun kısımlarıyla paralel bir tarihe sahip olduğu düşüncesindedir. Ruh denilen şey Tanrı'nın emrine karşı gelmeden (ilk Günah) başlayarak, bir bilgiye (Kutsal kitap aracılığıyla) ulaşarak günah içindeki azaptan geçip, en nihayetinde de Tanrıda huzura ulaşan bir gelişme süreci atlatır. Tanrının tekliği ve gücü karşısında yarattıkları ise zayıf konumdadır. Tanrı zamanın dışında bir konumda olup öncesiz ve sonrasız iken yarattıkları ise bir zaman içerisinde olup öncelik ve sonralık barındırmaktadır. Zamanın içerisinde bulunan varlıklar hiçtirler. Çünkü zamanın özü yokluğun ve varlığın bir karışımı mahiyetindedir.¹⁸²

Augustinus aşağıdaki pasajlarda geçip giden zamanın nasıl ölçülebileceğini gerekçelendirmeye çalışmaktadır.

Demin de diyebiliyoruz. Bu şekilde şu zamanı ölçüt alırsak, bu zaman şu zamanın iki katı ya da bu zaman şu zamanın aynısı diyebiliyoruz ya da ölçebildiğimiz ve bir karara varabildiğimiz diğer zaman süreleriyle ilgili benzeri şeyler söyleyebiliyoruz. Bu yüzden, demin de dediğim gibi, zamanı akıp geçerken ölçüyoruz. Şimdi biri bana, "Bunu nereden biliyorsun?" diye soracak olsa yanıtım şu olur: "Biliyorum, çünkü ölçüyoruz, olmayan bir şeyi ölçemeyiz; ama geçmiş ve gelecek zaman mevcut değil" Peki şimdiki zamanı nasıl ölçüyoruz, bir mekanı yoksa? Şimdiki zamanı akıp geçerken ölçüyoruz, akıp geçtikten sonra ölçmemiz mümkün değil, çünkü ölçülecek bir şey kalmıyor ortada. Peki ölçerken zaman nereden, nasıl ve nereye akıyor? Gelecekte gelmedikçe? Şimdi ide duraklamadıkça? Geçmişe gitmedikçe? Başka deyişle gelecekte gelirken, henüz ortalıkta görünmüyor, şimdi sen geçerken duralayacağı bir mekan bulanıyor, geçmişe akıp gittikten sonra ortadan kalkıyor. Peki biz zamanı bir mekanda ölçerken aslında neyi ölçmüş oluruz? Çünkü biz zamandan söz ederken zamanın belli bir anını göz önünde bulundurmadıkça, bu temel ölçüm, şu bunun iki katı, üç katı ya da bu ikisi benzer türünde şeyler söyleyemeyiz ki. Zaman akıp geçerken hangi duraklama anını ölçüt alıyoruz? O an zamanın akmaya başladığı gelecekte mi? Ama olmayan bir anı ölçemeyiz ki. Almakta olduğu şimdiki zamanda mı? Ama duraklamadan geçiyoruz yine ölçemeyiz ki. Akıp gittiği geçmişte mi? Ama artık olmayan bir şeyi ölçemeyiz ki.¹⁸³

Augustinus, geçmiş, şimdi ve geleceğin varlığının söz konusu olmadığı nitekim geçmiş ve geleceğin bir nevi şimdi'ye bağlı olduğunu izah eder. Bu konudan daha

¹⁸¹ Coştu, "İki Zaman Düşüncesi...", 62.

¹⁸² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, 158.

¹⁸³ Augustinus, *İtirafı*, 382.

öncede bahsetmiştik. Augustinus zamanların varlığını zihinde görür. Bu açıdan zamanı, zihnimize tutar ve yaşarız; en nihayetinde de zihnimize zaman ölçümü yaparız. Gerçekleşmiş olan her olay zihinlerde bir iz bırakır. Ve o anda meydana gelen izleri ölçeriz. Augustinus Tanrı'nın var ettiği zamanın, ancak akıp giderken ölçülebileceğini söyler. Bu nedenle de yalnızca şimdiki zamanı ölçmekteyiz, der. Geçmiş ve gelecek zamanı ise gerçekte var olmadığı için ölçemeyiz. Çünkü var olmayan bir şeyin ölçülmesi mümkün değildir. Yalnızca şimdiki zamanı, olduğu an'da yani şu an ölçebildiğimiz için geçmiş ve geleceğin açığa çıkmış olduğunu görüyoruz.¹⁸⁴ Zamanı ölçmek demek geçmekte olan olayların ruh üzerinde bıraktıkları ve onlar geçip gittiklerinde de kalmaya devam eden izlenimler arasındaki zamansal uzanımları ölçmek demektir. Geçmiş artık var olamaz. Onlar arasındaki süre ölçüldüğünde, geçmiş olaylar hakkındaki mevcut bilinç geçmiş ölçen devrimin bir bilinciyle ilişkilendirilir. Aynı, gelecek olayların değerlendirilmesinde de geçerlidir.¹⁸⁵ Geçmiş artık yoktur ancak geçmişin ve geçmişteki şeylerin izleri onların oldukları andaki gibi yani şimdiki zaman olarak akılda yer alır. Geleceğe dair şeyler henüz var olmamıştır. Yalnız şimdiki zamandan sonraki zamanlarla ilgili düşüncelerimiz, programlarımız şimdiki zaman öngörülerine göre şimdiki zamanda zihinsel açıdan oluşmaktadır. Yineleyecek olarak, geçmiş bir anı olarak, gelecek bir beklenti olarak şimdiki zamanda vardır. Yani geçmiş ve gelecek şimdiki zamanda tezahür etmektedir. Diyebiliriz ki şimdiki anın ölçülmesi geçmiş ve geleceğin zihinde genişlemesinin neticesinde ve onun ölçülmesiyle oluşur. (Bir genişlemenin olduğundan daha önceki bölümlerde de bahsetmiştik.) Dolayısıyla uzun bir geçmiş için uzun bir hatıra, uzun bir gelecek için uzun bir beklenti vardır. Uzun bir gelecek uzun bir beklenti, uzun bir geçmiş ise uzun bir hatıra diyebiliriz. Zaman için uzunluk, kısalık tabirleri aklımızın bu konuyla ilgilendiği ve bu konuyu hatırladığı için kullanılır. Bu beklenti, ilgi veya hatıra zihinde yer ettikçe uzayabilir, yer edinme azaldıkça kısalabilir.¹⁸⁶

Augustinus aşağıdaki pasajda zaman-hareket ilişkisini ele almaktadır.

Alim bir kişiden güneşin, ayın ve yıldızların kendi içlerindeki hareketlerinin zaman olduğunu işitmişim, ama onun bu düşüncesine katılamamışım. Çünkü niçin bütün cisimlerin hareketi de zaman olmasın ki Gökyüzündeki cisimlerin hareketi dursa, o sırada çömlekçinin tekerleği dönmeye devam

¹⁸⁴ Coştu, "Zaman Üzerine...", 288.

¹⁸⁵ Knuuttila, "Augustinus'ta Zaman ve Yaratım", 73.

¹⁸⁶ Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 60.

etse, onun deveranını ölçebileceğimiz bir zaman olmayacak mı, örneğin düzenli aralıklarla dönüyor, bazen daha yavaş, bazen daha hızlı dönüyor, bazı dönüşler daha çok, bazıları da daha az süre alıyor gibi şeyler söyleyemeyecek miydik yani? Bunları söylerken de zaman içinde konuşuyor olmayacak mıydık ya da kullandığınız kelimelerin kimi uzun kimi kısa hecelerden, yani uzunları uzun süre titreşen, kısaları kısa süre titreşen hecelerden oluşmayacak mıydı yani? Tanrım lütfet, insanlar bu küçük örneklerde, hem küçük hem de büyük meseleler ile geçerli olan evrensel doğruları görebilsin. Yıldızlar ve gökteki ışık saçan diğer cisimler zamana, günlere, yıllara işaret etsinler diye yaratılmışlar. Sahiden de öyleler. Ama ben nasıl ki o tahtadan tekerlekçinin bir deveranının bir gün olduğunu söyleyemezsem, o alim kişi de onun bir deveranının zaman olduğunu söyleyemez.¹⁸⁷

Augustinus'un, zamanın Tanrı'nın bir yaratmasının sonucu olduğunu düşündüğü aşikardır. Bu nedenle de Tanrının yaratmasından önce bir zamandan bahsedemeyiz. Evrende var olan gezegenlerin bağımsız zaman anlayışından bahseder ve gökyüzünde var olan harekete zaman demenin ise pek doğru olmayacağını savunur. Augustinus bu konuda çömlekçi örneğini verir. Buna göre gökyüzünde hareket dursa dahi çömlekçinin çarkı dönmeye devam edecektir. Dolayısıyla çark döndükçe de zaman var olacaktır. Bir cisim hareket ettiğinde hareketin süresini, yani hareketin başladığı andan bitişine kadarki süreyi ölçmemizi sağlayan, zamanın kendisi olduğunu belirtmiştik. Bu nedenle de bir cismin hareketi başka bir şey, onun hareketinin süresini ölçmemize yarayan araç ise başka bir şeydir.¹⁸⁸ Zaman hareketten önce gelir. Zaman cisimlerin hareketi değil ancak cisimlerin hareketini de hesaplar. Bir cismin hareketiyle onu ölçen araç yani zaman farklı şeylerdir. Zaman ile hareket aynı şeyler olmadığından bahsettik o halde zamanın da kendine ait bir ölçüsü vardır. İşte bu noktada bir sorunla karşı karşıya kalmaktayız. Göksel cisimler zamanla ölçülebiliyorsa geçmişi ve geleceği nasıl açıklayabiliyoruz? Geçmişin artık olmayacağını geleceğin henüz gerçekleşmediğinin farkındayız. Peki bu durumda bize kalan ne? Bu durumda bize kalan geçen zamanın şimdisi ki o da hiçlik içerisinde. Yani Augustinus, geçmiş ve geleceğin olmama nedenini şu an mevcut olmamalarıyla değil de hiçliklerinin tabiatlarında var olmasıyla ilişkilendirmektedir.¹⁸⁹

Augustinus zamanın göksel hareketle eş tutulmasını eleştirmektedir.

¹⁸⁷Augustinus, *İtirafı*, 383.

¹⁸⁸Coştu, "İki Zaman Düşüncesi...", 115.

¹⁸⁹Özkaya, "Augustinus'un Zaman Anlayışı", 45.

Ben cisimlerin hareketlerini ölçmemize ve örneğin şu hareket bunun iki katı süre alıyor dememize olanak tanıyan zamanın kudretini ve doğasını bilmek istiyorum. Çünkü şunu merak ediyorum: Biz gün dediğimizde sadece günden geceden ayırt etmemizi sağlayan güneşin dünyamızın üstünde durduğu süreyi anlamıyoruz, güneşin doğudan batıya doğru bütün seyrini anlıyoruz ve buna göre "onca gün geçip gitti" diyoruz, hatta onca gün derken geceleri de kastediyoruz, geceleyin geçen süreleri ayrı ayrı hesaplamıyoruz. Demek ki tanrı bir gün "Tanrı şöyle buyurdu: 'Gök kubbede gündüzü geceden ayıracak, yeryüzünü aydınlatacak ışıklar olsun. Belirtileri mevsimleri, günleri, yılları göstereceğin. "Ve öyle oldu." Güneşin doğudan batıya seyrinden ibaret. O zaman soruyorum, bu hareketin kendisi mi bir gün ediyor, yoksa bu hareketin tamamlanması " olması gereken süre mi ya da her ikisi mi? Eğer birincisi ise, yani gün güneşin hareketi ise, güneş seyrini bir saat gibi kısa bir sürede tamamladığı halde gün hala sürüyor olacak. İkincisiyse, bir güneş doğuşunu, öteki güneş doğuşuna kadar bir saatten kısa bir süre söz konusuysa bu süre bir gün etmeyecek, çünkü güneş yirmi dört kez dolanımını ki bir günü tamamlayabilsin. Her ikisi ise, ikisine ele gün denmeyecek, eğer güneş bir saatle bütün seyrini tamamlıyorsa ya da güneş doğarsa bile o sırada onca zaman, yani güneşin bir sabahlan öteki sabahlara kadar doğal seyrini tamamlaması için gereken zamanı hala akmaya devam ediyorsa. Ama ben şu an gün dediğimiz olayın ne olduğunu değil, zamanın ne olduğunu soruyorum, sayesinde güneşin dolanımını hesaplayıp bu dolanımını on iki saat gibi kısa bir sürede tamamlamış olsaydı, dolanımının doğal süresinin yarısı kadar bir sürede tamamlamış olurdu dediğimiz zamanı; bu iki süreyi birbiriyle kıyaslayıp, güneşin doğudan batıya seyrini bazen on iki saatle, bazen bunun iki katı nerede tamamladığı halde birine on iki saat, diğerine bunun iki katını dediğimiz zamanın ne olduğunu. Bu nedenle kimse bana göksel cisimlerin hareketinin zamanı olduğunu söylemesin. Muharebeyi zaferle sonuçlandırmak için bir adam bir vakitler dua edip güneşi durdurdu; evet, güneş durdu, ama zaman akmaya devam etti. Muharebe için ne "Rabbin Arnorluları İsraililerin karşısında bozguna uğrattığı gün Yeşu halkın önünde Rabbe şöyle seslendi: 'Dur ey güneş Givon üzerinde ve Ay, sen de Ayalan Vadisinde.' Halk düşmanlarından öcünü alıncaya dek güneş durdu, ay da yerinde kaldı. Bu olay Yeşu Kitabı'nda da yazılıdır. Güneş yaklaşık bir gün boyunca göğün ortasında durdu, batmakla gecikti." kadar süre gerekiyorsa, muharebe o süre içinde yapıldı ve bitti. Bu yüzden ben zamanın bir tür yayılım olduğunu görüyorum. Ama gördüğüm şey doğru mu? Yoksa böyle mi görüyorum? Bunu sen bana göstereceksin ey Işık, ey Hakikat."¹⁹⁰

Augustinus, zamanın göksel bir cismin hareketi olduğu düşüncesini eleştirirken, aslında güneşin sakinliğini koruması halinde ise zamanın hâlâ geçeceğini ve göksel cisimlerin hızlandırılması halinde ise zamanın bu durumdan etkilenmeyeceğini izah eder. Süre açısından zaman hiçbir harekete bağlı ve zorunlu değildir. Ancak hiçbir şeyin olmaması, gelmemesi halinde ise, üç zaman olarak adlandırdığımız geçmiş, gelecek ya

¹⁹⁰Augustinus, *İtirafı*, 384.

da şimdiki zaman olmayacaktır. Ayrıca Augustinus, bir şeyin zamansal açıdan uzunluğunu izah ederken de genellikle ölçü birimleri olarak kullanılan düzenli bir hareketin aynı kalan, değişmeyen kısımlarının sayısıyla karşılaştırarak ölçtüğümüzü de düşünür.¹⁹¹ Zamanın var olduğuna dair kesin inancına karşın zamanı nesnel olarak açıklayamıyor olması Augustinus'un, evrene ait olan zaman kavramı yerine insana ait zaman kavramını psikolojik bir yaklaşım içinde ve zaman deneyimlerimiz üzerinden değerlendirmeler yaparak tartışma yolunu seçmesine neden olmuştur. Böylece Augustinus, zamanın Tanrı tarafından yaratıldığını söyleyerek nesnel bir gerçekliği, zamanı psikolojik bir görüşle ruhun ya da aklın bir işlevi olarak açıklayarak da öznel bir gerçekliği açıklamaya çalışmıştır.¹⁹²

Zamanla bir şeyin hareketini hesaplayabileceğimizi izah eder.

Zaman cisimlerin hareketidir diyen birinin görüşüne katılmamı buyuruyorsun Hayır, bunu buyuruyorsun. Çünkü zaman olmadan hiçbir cisim hareket edemez diyen sesini işitiyorum; evet, bunu sen söylüyorsun. Ama ben cismin hareketinin zaman olduğunu söyleyen sesleri işitiyorum; çünkü bunu sen söylemiyorsun. Çünkü bir cisim hareket ettiğinde hareketin süresini, yani hareketin başladığı andan bitişine kadarki süreyi ölçmemi sağlayan zamanın kendisi. Hareketin başlama noktasını göremezsem ve hareket devam ederken benim izleyeni eddiğin bir noktada biterse ölçüm yapamam, belki ancak gördüğüm başlangıç noktasından izleyebildiğim son ana kadar ki süreyi ölçebilirim. Hareketi uzun süre izlemiş olursa sadece uzun süre sürdü diyebilirim, ama ne kadar sürdüğünü tam olarak söyleyemem, çünkü ne kadar dediğimizde kıyaslama yaparak, örneğin "Bunun süresi, şunun süresi kadar" ya da "Bunun süresi şunun süresinin iki katı" diyoruz veya buna benzer kıyaslamalar yapıyoruz. Ama hareket halindeki bir cismin mekanda hangi noktadan başlayıp hangi noktaya geldiğini ya da bu cismin bir çarkta döndüğünü düşündüğümüzde parçalarının hareketini tespit edebilirsek, o zaman bu cismin iki nokta arasındaki hareketini ya da parçalarının devrini tamamlaması için ne kadar süre gerektiğini de söyleyebiliriz. Görüldüğü gibi, bir cismin ölçülmesi başka bir şey, onun hareketinin süresini ölçmemize yarayan başka bir şey. Bu yüzden bunlardan hangisine zaman denmesi gerekliliğini hala anlamayacak biri olabilir mi? Dahası bu cisim bazen daha farklı hızlarda hareket eder, bazen de durur. Dolayısıyla biz zamanı araç olarak kullanıp cismin hızını hesapladığımız gibi, duruşunu da hesaplarız ve "Hareket etme süresi kadar durdu" ya da "Hareket etmesinin iki ya da üç katı kadar bir süre durdu," deriz veya dakik bir düzlemde bulunarak ya da kaba bir tahmin yürüterek, alışkın olduğunuz tarzda bir ifadeyle "aşağı yukarı" diyerek başka türlü bir hesap çıkarırız. Şu halde bir cismin hareketi zaman değil.¹⁹³

¹⁹¹Knuuttila, "Augustinus'ta Zaman ve Yaratım", 73.

¹⁹² Yetmen, "Zaman ve Zihin İlişkisi...", 200.

¹⁹³Augustinus, *İtirafı*, 386.

Zamanı ölçebilirim derken ruhum sana doğruyu söylemiyor mu? Evet, sahiden Tanrım, zamanı ölçüyorum, ama neyi ölçtüğünü bilmiyorum. Zaman vasıtasıyla cisimlerin hareketini ölçüyorum. Öyleyse zaman da ölçmüş olmuyor muyum? Cismin hareketinin meydana geldiği zamanı ölçmedikçe cismin hareketini ölçebilir miyim, yani bu hareketin ne kadar sürdüğünü, buradan şuraya ne kadar sürede ulaştığını ölçebilir miyim sahiden. O halde zamanı nasıl ölçüyoruz? Ya da kısa bir zamanla uzun bir zamanı ölçebiliyor muyum, örneği dirseğinizden orta parmağımıza kadar olan uzunlukla kirişin uzunluğunu ölçtüğümüz gibi? Çünkü kısa bir hecenin süresi ile uzun bir hecenin süresini ölçüp kıyasının iki katı dediğimizde böyle yapmış oluyoruz. Aynı şekilde şiirleri dize sayılarını göre ölçüyoruz, el izleri ayak sayısına göre, ayaklarını da hece sayısına göre ve uzun heceleri kısalarıyla ölçüyoruz. Bunları ölçerken şiirlerin yazıldıkları sayfaları ölçüt almıyoruz böyle yapsak mekanı ölçmüş oluruz, zamanı değil şiirler okunurken akıp giden sözleri temel alıyoruz ve şöyle diyoruz "Bu uzun bir şiir, çünkü şu kadar dizesi var. Bu dizeler uzun, çünkü her biri şu kadar ayaktan oluşmuş. Ayaklar uzun, çünkü şu kadar heceden oluşmuş. Şu hece uzun, çünkü kıyasının iki katı." Ama bu durumda bile zamanı dakika şekilde hesaplamış olmuyoruz. Çünkü kısalabilir dize yavaş okunduğunda, hızlı okunan bir dizeye göre daha uzun süre alabiliyor. Aynı şey bütün bir şiir, bir ayak ya da bir gece için geçerli. İşte buradan hareketle zamanın bir yayılımdan başka bir şey olmadığını anlıyorum. Ama neyin yayılışını olduğunu bilmiyorum! İlmin yayılışı olmasın sakın, bu oldukça şaşırtıcı olur. Yalvarırım Tanrım, kaba bir hespla "Bunun süresi şundan daha uzun" ya da dik bir şekilde, "Bu şunun iki katı kadar" dediğimde neyi ölçmüş oluyoruz? Biliyorum, zamanı ölçmüş oluyoruz. Ama henüz ortalıkta olmayan geleceği ölçmüyorum, hiç ara vermeden yayılan şimdiki ölçmüyorum ve artık akıp gitmiş olan geçmişi de ölçmüyor mu? O halde nasıl ölçüyoruz? Yoksa geçip gitmiş zamanı değil de geçmekte olan zamanı mı ölçüyoruz? Bunu yukarıda da belirtmişim.¹⁹⁴

Augustinus, evrende hiçbir hareketin varlığını kabul etmemekle birlikte zamanın varlığının korunmasının zihne ait bir durum olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla buradan zamanın harekete bağımlı olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Nitekim hareket ile hareketin zihnimizdeki ölçüsü olan zaman aslında birbirinden ayrı şeylerdir. Zaman hatırlama, anı, bellek gibi zihinsel kavramlarla anlaşılabilirken, fiziksel açıdan ispatı ise mümkün görülmemektedir. Dolayısıyla Augustinus'ta asıl gerçekliğin fiziksel unsurların zihin dünyamıza bıraktığı izler olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle de Augustinus fiziksel ve nesnellikten ziyade zamanın ölçümünü öznel zamanda yapmaktadır¹⁹⁵

¹⁹⁴Augustinus, *İtiraflar*, 388.

¹⁹⁵ O. Caner Taslaman, Cenker Oktav, "Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri", *Kader Dergisi*15, sy.3, (2017): 722.

Aşağıda arka arkaya ele aldığımız pasajlarda Augustinus'un zamanın zihindeki ölçümüne dair görüşleri bulunmaktadır.

Seyahat et zihnim, var gücünle dikkat kesil! Tanrı bizim yardımımız, bizi O yarattı, kendimiz değil. Dikkat kesil hakikatin ağardığı tan yerine Şimdi varsayalım ki bir cisim ses çıkarmaya başladı, ses yayıldı, yayıldı, sonunda kesildi ve etraf sessizliğe büründü Ses geçip gitti ve artık yok. Ses başlamadan önce gelecekti ve ölçülmesi mümkün değildi, çünkü henüz yoktu; şimdi de ölçülemez, çünkü artık yok O halde ses duyulmaya başladığı anda ölçülebilirdi, çünkü o anda ölçülebilecek şekilde var olmuştu. Ama o anda bile yerinde durmuyordu ki, çünkü akıyordu ve geçip gidiyordu. Yoksa tam da bu nedenle mi ölçülmesi mümkündür? Çünkü geçip giderken, şimdiki zamanı hiçbir mekanı olmadığından, belli bir zaman aralığına, ölçülmesini mümkün kılacak bir zaman aralığına yayılıyordu. İşte ölçü ise o arada ölçülebilirdir. Ama şimdi başka bir ses duymaya başladık diyelim. Ses yayılıyor, yayılıyor, bitip tükenmeden, hiç aralıksız Öleceksek yayılırken ölceceğiz, çünkü yayılması bitince geçip gidecek ve ortada ölçülebilecek bir şey kalmayacak. Bu yüzden ancak o sırada dakik bir şekilde ölçüp ne kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Ama ses hala devam ediyorsa, o zaman ancak sesin duymaya başladığı başlama anından sesin kesildiği bitiş anına kadarki süreyi ölçebiliriz. Öyleyse bizim ölçtüğümüz şey başlangıçtan sonucu o kadarki ara. Zaten bu yüzden henüz sonuçlanmamış bir sesi ölçemiyoruz, yani ne kadar kısa, ne kadar uzun sürdüğünü, şu süreyle ya da bu süreyle aynı diyemiyoruz veya şu süre kadar ya da onun iki katı kadar diyemiyoruz, kısacası böyle bir oranlama yapamıyoruz. Ama ses kesilip bitince de ortalıktan kayboluyor. Öyleyse nasıl ölçülebilecek. Her şeye rağmen biz süreleri ölçebiliyoruz. Ama bu süreler henüz olmayan, şimdi olan ve artık olmayan süreler değil, zamana hiç ara vermeden yayılan ya da hiç sona ermeyecek süreler de değil. O halde bizim ölçtüğümüz süreler ne gelecek, ne geçmiş, ne şimdi ne de akıp gitmekte olan anlar. Yine de biz süreleri ölçemiyoruz.¹⁹⁶

"Deuscreatoromnium" ("Tanrı her şeyin Yaratıcısıdır") dizesi kısalık uzunluk sekiz heceden oluşuyor. Kısa olan dört hece, yani birinci, üçüncü, beşinci ve yedinci hece dört uzun heceye oranla, yani ikincisi, dördüncü, altıncısı sekizinci heceye oranla yaratılmışlardır. Uzun hecelerin her biri kısaların iki katı uzunluktadır. Bu kelimeleri okumaya başladığında bunun böyle olduğunu anlıyorum, çünkü duyu algı ile aradaki farkı seçebiliyorum. Duyu algım farkı hissettiği sürece uzun heceyi kısasıyla ölçüyor ve iki kat uzunlukta olduğunu görüyorum. Ama bir hecenin ardından diğeri gelmeye başladığında, kısası önce gelip de uzununu sonra gelirse, kısasını nasıl tutup da uzununu ölçmede kullanacağını ve böylece uzununun iki kat daha uzun olduğunu söyleyeceğim, kısa hecenin sesi bitmeden uzun hece ses vermediğine göre? Öyleyse uzun heceyi okunduğu sırada ölçemiyor muyum yani okunup bittikten sonra mı ölçebiliyorum. Ama okunup bitince geçip gitmiş oluyor. O halde neyi ölceceğim. Ölçüm yapmamı sağlayan kısa hece

¹⁹⁶Augustinus, *İtirafılar*, 390.

nerede o anda peki! Ölçeceğim uzun hece nerede? Her ikisi de okundu ve uçup gitti, geçmişe karıştı, artık yok. Buna rağmen ben onları ölçebiliyorum ve bu iki heceyi işiten kulaklarıma güvenebildiğim kadar güvenip kendimden emin bir şekilde birinin kısa, diğerinin onun iki katı olduğunu söylüyorum, tabii zaman içindeki sürelerini kastediyorum. Bu ölçümü heceler sonlanmadıkça ve ortadan kaybolmadıkça da yapamıyorum. Bu yüzden ben hecelerın kendisini ölçemiyorum, çünkü artık ortalıkta görünmüyorlar, ben onların hafızama çakılı kalan izlerini ölçüyorum.¹⁹⁷

Sende ey zihnim, zamanı sende ölçüyorum. Dikkatimi dağıtma benim, bu böyle; sen de dikkatini dağıtayım deme sendeki izlenimlerin curcunasına kapılıp. Bak diyorum ki, ben sende zamanı ölçüyorum. Geçip giden olaylar geçip gittiklerinde sende bir iz bırakıyorlar. İşte ben o andaki izi ölçüyorum, bu izi bırakarak geçip giden olaylar değil. İşte ben zamanı ölçerken bu izi ölçüyorum. O halde bu iz ya zamanın kendisi ya da ben zamanı ölçemiyorum. Peki biz sessiz anları ölçtüğünüzde ve "O sessizlik süresi sesin duyulduğu süre kadar uzun sürdü" dediğimizde ne oluyor? Sesi sanki duyuyormuşum gibi, zihnimde canlandırıp ölçmüyor muyum ve böylece o sesin işitildiği zaman da sessizlik arılarının süresini tayin edemiyor muyum? Çünkü nasıl ki hiç ses çıkarmadan, hiçbir şey söylemeden içimizden şiirler mısralar okuyoruz, değişik türde nutuklar atıyoruz, aynı şekilde içimizden sanki yüksek sesle söylüyormuşuz gibi, hareketlerinin uzunluklarını, zamanda kapladıkları süreleri, birbirleriyle oranlarını da tayin edebiliyoruz. Diyelim ki biri uzunca bir ses çıkarmak istedi ve önceden düşünüp bu sesin ne kadar uzun süreceğini de belirledi aynı şekilde susacağı süreyi de belirledi ve hafızasına güvenip belirlediği sürenin sonuna gelene kadar o sesi çıkarmaya başladı. Belki şöyle demek daha doğru olacak: Ses çıktı ve çıkacak. Çünkü duyulan ses sesi akıp gitmiş olan kısmı, sesin kalanı ise çıkmaya devam edecek ve bu şekilde eylem sona ermiş olacak. Bütün bu süreçle hep şimdi olan içsel farkındalık geleceği geçmişe taşır, geleceği azalıp geçmiş çoğaltarak, ta ki gelecek tamamen tükeninceye ve her şey geçmiş oluncaya değin."¹⁹⁸

Ama henüz olmayan gelecek nasıl azalıyor ve tamamen tükeniyor ya da anlık olmayan geçmiş nasıl çoğalıyor? Bunun tek nedeni, bu süreci idare eden zihinde üç işlevin gerçekleşmesi. Çünkü bu süreçte zihin hem bekliyor, hem dikkat kesiliyor hem ele hatırlıyor, böylece beklediği geleceği, dikkat kesildiği şimdiki zaman, hazırladığı geçmişe taşıyor. Gelecek zamanın henüz olmadığı inkar edilebilir mi? Oysa zihinde gelecek zamana dair hep bir beklenti söz konusudur. Geçmiş zamanın anlık olmadığı inkar edilebilir mi? Oysa zihinde geçmişin hatırası hala mevcuttur. Dahası, akıp giderken sadece bir anlık var olan şimdiki zamanın hiçbir duralama anının olmadığı inkar edilebilir mi? Ama dikkat kesintisizdir, bu sayede şimdi olacak olanı yok oluncaya kadar sürdürür. O halde uzun olan henüz ortalıkta olmadığından isyan gelecek zaman değil, uzak gelecek dediğimiz uzun bir

¹⁹⁷Augustinus, *İtiraflar*, 391.

¹⁹⁸Augustinus, *İtiraflar*, 392.

gelecek zamanın beklentisi. Geçmiş de uzun değil, çünkü artık ortalıkta yok, uzak geçmiş dediğimiz geçmişin uzun uzun hatırlanışdır.¹⁹⁹

Diyelim ki, bildiğim bir ilahiye okumak üzereyim. Başlamadan önce beklentim ilahinin bütününe yönelir. Ama okumaya başladığımda, geçmişe atmış olduğum ilahiden dökülen dizeler hafızamın nesnesi haline gelmeye başlar. O an gerçekleştirdiğim eylem iki yola yayılır, söylemiş olduğu sözlerden dolayı hafızama ve söylemek üzere olduğum sözlerden dolayı beklentime. Ama dikkati şimdide olanın üzerindedir bu sayede gelecekte olanı geçip gitsin diye geçmişe taşır. Eylem bu şekilde uzar, uzar ve uzadıkça beklentim azalır, hafızam çoğalır, ta ki bütün beklentim tükenene ve bütün eylemim sona erip hafızama geçene kadar. İlahinin bütününde geçerli olan tek tek her parçacığında ve tek tek her hecesinde de geçerlidir. Bu ilahinin de yer aldığı daha büyük bir eylem söz konusu olsa yine aynı şey geçerli olacaktır. Bireyin bütün ömründe de bu geçerlidir, o ömürle bireyin bütün eylemleri bütünü birer parçasıdır, yani insanoğullarının bütün tarihinin bir parçasıdır, o bütüneler insanların tüm yaşamı sadece birer parçadır.”²⁰⁰

Augustinus’a göre bir şeyi okumaya çalıştığım sırada karşıma çıkan uzun bir hece kısa bir heceyi izliyorsa o sırada hecenin kendisi değil, aslında zihnimizde bıraktığı izleri ölçeceğimiz, şeklinde bir kaniya varır.²⁰¹ Örneğin birisi bir ses çıkarmak istiyor. Ve bu sesi çıkarmadan önce bunun ne kadar uzun süre süreceğini karar vermiştir. Dolayısıyla beliren sessizlik durumunda içinde bulunduğu zaman aralığını hesaplamış olacaktır. Ve sonra belirlenen sona varıncaya dek o sesi çıkarmaya devam etmiş olacaktır. Yani bu örnekten hareketle diyebiliriz ki Augustinus, zamanı ölçme, anlama ve zamansal uzunlukları yorumlama yetimiz tecrübe edilen süreleri hatırlama yetimiz üzerine kurulmuştur. Tecrübelerimizle elde ettiğimiz hatırlama kabiliyetimiz üzerine kuruludur. Ve zaman ve uzanımları tecrübe etmemiz sayesinde aslında zamanın kendisinin farkında oluruz.²⁰² Yani diyebiliriz ki Augustinus işte bu doğrultuda hafızayı devreye koymuştur. Artık var olmayan, geçmiş ve genişleme gösteren şimdi sorununa böylelikle kendince bir çözüm bulur. En nihayetinde Augustinus bu durum için zihinsel bir durumdan diğerine geçtiğimizde oluşan bir etkinlik olduğu kanaatine varır. Bu da şu anlama gelir: ruhun bağlı olduğu bir etkinlik sayesinde, ruhtaki zamansal içerik olarak gelen zaman, aynı zamanda hem ruhun içinde hem de ruhta karşımıza çıkan zihinsel bir durumdur. Zamanın ruhun adeta bir uzantısı şeklinde olduğu görüşü yani zamanın zihinde olması Augustinus’un görüşlerini sağlam bir şekilde temellendirmesi adına

¹⁹⁹Augustinus, *İtiraflar*, 393.

²⁰⁰Augustinus, *İtiraflar*, 393.

²⁰¹ Özkaya, “Augustinus’un Zaman Anlayışı”, 48.

²⁰²Knuuttila, “Augustinus’ta Zaman ve Yaratım”, 73.

önemlidir. O bu hususta en başından beri sorun gözüken kalıcılık ve geçicilik arasındaki bağı kurmak amacıyla zamanı aslında uzaya ait bir şey gibi düşündüğü bir düşünce geliştirmiştir. Bu düşünce sayesinde Hıristiyanlığın cevap vermeye tıkanıdığı konularda çözüp bulmaya çalışmıştır.²⁰³

Augustinus'ta zaman zihinde tutulan bir şeydir. Zamanı ölçen şey zihnimizde bulunan izlerdir. Augustinus için zihnimizin 3 temel fonksiyonu vardır: Zihin bu fonksiyonlar aracılığıyla geleceği, şimdiki zaman vasıtasıyla, geçmişe aktarıyor. Planını yaptığımız gelecek aslında yok ama zihinde var. Geçmiş zamana gelince o da yok ancak zihnimizde ona dair izler mevcut. Şimdiki zaman ise akıp gitmekte ancak dikkatimiz sayesinde zihnimizde var olabiliyor. Kısacası zaman zihnimizde yayılarak devam ediyor.²⁰⁴

Rab Tanrım, ne uçsuz bucaksız sırların var senin, derin mi derin ve ne kadar uzaklara dalmışım ben bunlardan, günahlarının peşinden sürüklenip? Şifa ver gözlerime, senin nurunla coşsun gönlüm. Bu kadar yüce bilgiyle donanımlı, önsezisi bu kadar güçlü bir zihin olsaydı, şu bana çok aşına gelen ilahiyi bilebildiğim gibi geçmişi geleceği apaçık bilebilseydi, kuşkusuz böyle bir zihni hayranlıkla karşılar, karşısında korkudan dilim tutulurdu. Ne geçmişte yaşananlar saklanabilir bu zihinden, ne de gelecek çağlarda yaşanacaklar, tıpkı o ilahiyi söylerken ona ait ne varsa hiçbirinin benden saklanamaması gibi; o ilahinin başından itibaren ne söylemişim, ne kadar söylemişim, sonuna kadar ne söyleyeceksem, ne kadar söyleyeceksem hepsini bildiğim gibi. Ama haşa senin geleceği ve geçmişi bu şekilde bilmen düşünülemez bile ey Evrenin Yaratıcısı, ey ruhların ve bedenlerin Yaratıcısı. Senin bilme şeklin çok daha mucizevi, çok daha gizemli. Çünkü bildik bir ilahiyi söylerken ya da bildik bir ilahiyi dinlerken insanın duyguları değişir, duyuları gerilir, kah gelecek sözleri beklerken, kah geçmiş sözleri hazırlarken, ama sende durum çok başka, çünkü sen hiç değişmeden ezeli ve ebedi kalansın, yani sen zihinlerin hakiki, ezeli ve ebedi Yaratıcısısın. Sen başlangıçta göğü ve yeri bildin ve bilginde hiçbir değişiklik olmadı ve başlangıçta nasıl biliyorsan göğü ve yeri de öyle yaratansın, yaratırken öyle hiçbir gerilim yaşamadın. Bu gerçeği anlayanlar sana tövbe etsin, anlamayanlara da tövbe etmeyi lütfet. Ah sen ne yücelerdesin, ikametgahında mazlumların kalbinde! Çünkü sen devrilenleri yukarı kaldırırsın ve bir daha düşmezler, çünkü onların yükseldiği zirve sensin.²⁰⁵

Augustinus, son pasajda ara ara yer verdiği şekli ile hakikatleri öğrenme konusunda Tanrıya yalvarıyor, ondan medet umuyor. Tanrı'nın verdiği zihin nimeti sayesinde geçmişi saklayıp geleceği beklediğimizi yineler. Ancak biz insanların

²⁰³ Özkaya, "Augustinus'un Zaman Anlayışı", 50.

²⁰⁴ Coştu, "İki Zaman Düşüncesi...", 116.

²⁰⁵ Augustinus, *İtirafı*, 396.

zihinlerinde bunlar mevcutken bir şeyler gelip geçici sonsuz değildir. Tanrı için ise durum böyle değildir. Nitekim onun bilgisi, gücü, iradesi biz insanlar gibi değildir. Ezeli ve ebedidir. Bu nedenle de biz insanlar gibi bir gerilime ve değişime de tabi değildir.

Augustinus zaman anlayışında, Tanrının yarattığı sonlu bir evren tasarımından bahseder. Evren değişime tabi sonlu iken, Tanrı bu evreni yaratan sonsuz güç, irade ve bilgi sahibi olan ezeli ve ebedidir. Tanrı zamanı yaratan güçtür. Ve Tanrıdan önce bir yaratmadan bahsetmek mümkün değildir. Diyebiliriz ki zaman Tanrısal bir özelliğe sahip değildir. Zaman dediğimiz şey hareketi ölçmeye yarayan bir araç niteliğindedir. Bu anlamda zamanla ölçüm yapmaktayız. Ayrıca Augustinus günlük dilde bahsettiğimiz zaman kavramlarına dikkat çekiyor. Yani geçmiş, şimdi ve gelecek; evet günlük dilde biz bunları zamanı ölçmek için kullanıyoruz. Ancak gerçekte geçmiş ve gelecek zaman kavramları yoktur. Bu zaman kavramları zihnimizde belirginleşmektedir. Bu üç zaman kavramı içerisinde Augustinus şimdi kavramına dikkat çekmektedir. Nitekim geçmişte gelecekte şimdiki zaman içerisinde yer bulmakta ve bu doğrultuda şimdiki zamana bağlı durumdadırlar. Nitekim zaman akıp gitmekteyken yani şimdi de ölçülmekteydi. Geçmiş zamanın şimdisi, şimdinin şimdisi, geleceğin şimdisi şeklinde gerçekleşir. Ancak en nihayetinde biz bu zamanların hepsini ruhumuz/zihnimizde yaşamaktayız. Bu noktada Augustinus'un zamanın anlaşılması konusunda, ortaya koyduğu zihin ve zihnin fonksiyonları göze çarpmaktadır: Bekleme, Dikkat Kesilme ve Hatırlama. Bu fonksiyonlar sayesinde zihnimiz; beklediği geleceği, dikkat kesildiği şimdi aracılığıyla, hatırladığı geçmişe taşımaktadır. Gelecek zaman aslında zihnimde var, geçmiş zaman şu an yok ama zihnimizde izleri var. Şimdiki zaman ise akıp gitmekte ama dikkat sayesinde o da zihnimizde var olmaktadır.²⁰⁶ Aslında şimdi'nin geçmiş ve gelecek arasındaki önemini görmekteyiz. Biz an'da şimdide ölçtüklerimizi artık var olmayacak geçmişe yolluyoruz. Geçmiş adeta bir depo gibi burada olanları biriktiriyor. Hafıza olarak zihnimizde izleri kalıyor. Gelecek henüz var olmamış ancak tüm beklentisini şimdi'de var ediyor. Şimdi ise olmuş olanlar ve olacak arasında şu an akıp gitmektedir.

Genel olarak ele almaya çalıştığımız Augustinus zaman düşüncesi, Tanrı'dan gelen ve zihin tarafından tasavvur ettiğimiz öznel ve zihinsel bir bakış açısı çerçevesinde oluşturulmuştur.

²⁰⁶ Coştu, "İki Zaman Düşüncesi...", 116.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZAMAN DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA PLATON, ARİSTOTELES VE AUGUSTİNUS'UN KARŞILAŞTIRILMASI

Platon, *Timaios* adını verdiği diyalogunda zamanı *aion*'un yani sonsuzluğun bir resmi yahut gölgesi mahiyetinde görmektedir. Aristoteles ise *Fizik* kitabında yer verdiği görüşlerinde zamanın özünün ne olduğunu belirleme çabasıdadır. Bu çabadan hareketle diyebiliriz ki Aristoteles zamanı hareket, değişim ve yok oluş bağlamında ele almaktadır. Yalnız zamanı, hareketin ölçüsü görmekle birlikte hareketin kendisi olarak görmez. Bunun yanı sıra Aristoteles, ay altı bir kavram olarak gördüğü zamanı, öncelik ve sonralığa göre hareketin sayısı olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla Aristoteles, zamanı Platon'un aksine sonsuzluk olarak değerlendirmemektedir.²⁰⁷ Augustinus'un ise *İtirafklar* adlı eserinde yer verdiği zaman kavramı, Tanrı'nın daimî ve sabit sonsuzluğu karşısında devamlı yokluğa giden bir şey olarak yer bulmaktadır. Ayrıca zaman Augustinus için bir tür yayılım mahiyetindedir.

Alem'in bir başlangıcı var mıdır?

Bu sorunun cevabını, çalıştığımız filozofların görüşlerinin yanı sıra onların yaşadıkları dönem itibarıyla ele alarak değerlendireceğiz. Antikçağ'da alemin bir başlangıcının olup olmadığı sorusunun cevabı çok az görüş dışında hayır şeklindedir. Yani Antik düşüncede aleme bir başlangıç atfedilmesi kabul gören bir şey değildir. Antik düşünce, kozmos denilen yeryüzü ve gökyüzünün mevcut düzenin bir başlangıcı olduğu fikrini kabul etmektedir. Bununla ilgili karşımıza birkaç yaklaşım çıkmaktadır. Aristoteles ve Platon çerçevesinde bu fikirleri ele alacak olursak, Platoncular maddenin yaratım oluşunu kabul etmekle birlikte bu yaratmanın bir başlangıcı olmasını kabul etmemektedirler. Aristoteles ise kozmosun hammaddesi mahiyetinde olan maddenin başlangıcı olduğunu kabul etmemektedir. En nihayetinde Antikçağ düşünürleri yoktan var olacak şekilde maddi aleme bir başlangıç eklemeyi reddetmişlerdir.²⁰⁸ Antikçağ alem anlayışında hakim olan düşünce var olan 'hiçten hiçbir şeyin meydana

²⁰⁷Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür de Zaman*, 128.

²⁰⁸Zikri Yavuz, "Zamanın Bir Başlangıcı Olmalı mıdır?", *Dini Araştırmalar Dergisi*, sy.47 (2015): 44.

gelemeyeceği ', bu nedenle de maddenin ezeli olarak var olması gerektiği şeklindeydi. Bu düşüncenin aksine Ortaçağ alem anlayışında, evrenin zaman içerisinde Tanrı tarafından yaratılmış olduğu ve yoktan yaratımın imkan dahilinde olduğu şeklindedir. Dolayısıyla da Ortaçağ düşünürleri, Tanrı'dan bağımsız bir varlık olduğu düşüncesiyle, kendiliğinden bir doğaya sahip olma fikrine yoğun bir biçimde karşı çıkmışlardır.²⁰⁹ Bir Ortaçağ düşünürü olan Augustinus, Hıristiyanlığın etkisiyle evrenin Tanrı tarafından, yoktan yaratıldığını kabul etmiştir. Tanrı bu yaratmayı ezeli olan iradesi ile gerçekleştirmiş ve bunun neticesinde de evreni zaman içinde yoktan yaratmıştır.²¹⁰

Platon'da Tanrı, iyi ve eksiksiz bir varlık olup içinde kötü bir düşünce barındırmamaktadır. Bu nedenle de evreni mükemmel örneğe benzeterek yaratmıştır. Bu doğrultuda her şeyin daha iyi olmasına karşın hiçbir şeyin kötü olmamasını amaçlamıştır. Nitekim düzenin olmadığını görünce düzeni yaratmıştır. Bu durumda Platon'un Tanrı'sı evreni aslında hiçten yaratmamış, sadece onu zamanla yeniden düzenlemiştir.²¹¹ Aristoteles'te ise Tanrı bir başka cisme bağlı olmayıp ne zamanda ne de mekândadır. Tanrı, saf akli karşılamakla birlikte öncesi ve sonrası olmayan ve kendini gerçekleştirebilme potansiyeline sahip bir fikir olarak yer edinir. Ayrıca Tanrı var olan mutluluğu da karşılamaktadır. Evrende var olan şeyler Tanrı'nın var olduğunun bilincindedir. Tanrı her etkinliğin ilk nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişim dediğimiz şey ise maddeye form vermekle gerçekleşir. Sadece Tanrı maddesiz formdur. Tanrı da var olan mükemmellik fani varlıkların ona karşı duyduğu sevgi ve özlemin neticesinde dünyayı bir devinime tabi tutar.²¹² Platon'da Tanrı merkezli zaman anlayışı çok net bir şekilde gözlemlenirken, Aristoteles'te ise Platon'un aksine bu durum gözlenmemektedir. Yani Aristoteles, Platon'da olduğu gibi Tanrı'dan gelen bir zaman anlayışının aksine Tanrı'ya ulaşan bir zaman düşüncesini kabul etmiştir.²¹³ Ayrıca Aristoteles, Platon'a göre Tanrı düşüncesini daha ontolojik bir sistemde ele almış, ilk hareket ettirici fikrine odaklanarak, onu hayatın ve düşüncenin kendisi olarak tanımlamıştır. Augustinus'un Tanrı anlayışında ise Platon'un etkisi açıkça görülmektedir. Platon'da yer alan en iyi ve en yüksek değer düşüncesi Augustinus'ta da vardır. Nitekim Augustinus, Platon'da olduğu gibi Tanrı'yı en iyi ve en yüksek değere sahip görmektedir. Bu nedenle de Tanrı bütün her şeyin en üst kademesinde yer alır.

²⁰⁹ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5...*, 264.

²¹⁰ Arslan, *a.g.e.*, 394.

²¹¹ Russell, "*Batı Felsefesi Tarihi*", 269.

²¹² Russell, "*Batı Felsefesi Tarihi*", 313.

²¹³ Coştu, "*İki Zaman Düşüncesi...*", 119.

Fiziki dünyaya ait şeyler bu kademelerde alt sıralarda olup insan ruhu, Tanrı ile fiziki olan şeylerin arasındadır. Bu hiyerarşi tablosunda tek gerçeklik Tanrı'ya aittir. Onun dışındaki şeyler gerçeklik taşımazlar. Nitekim değişime tabidirler. O halde değişen şeylerin zıddı olan değişmezlik Tanrı'ya aittir. Nitekim Tanrı ezeli, ebedi ve devamlı olduğu için değişken ve sonlu insan zihni onu tam manasıyla kavrayamaz. Tanrı ona atfedilen bilgi, güç, iyilik sıfatlarıyla bir bütündür. En nihayetinde onun ezeliliği zamanın sonsuz olmasıyla da mekânın üzerindedir.²¹⁴ Ayrıca Augustinus, Platon'un ve Hristiyanlığın temel öğretileriyle bir bağ kurmuştur. Ancak Augustinus, Platon'dan etkilenmesine rağmen Tanrı anlayışını İlk çağ düşünürlerinden daha farklı bir boyutta ele almıştır. Bu doğrultuda denilebilir ki, Orta çağ Tanrı algısı İlk çağ Tanrı algısına göre farklılık göstermektedir. Nitekim Orta çağ düşüncesine göre Tanrı zamanın dışındadır. Bu nedenle de Platon ve Aristoteles gibi İlk çağ düşünürlerinin görüşlerinde yer alan Tanrı için önce ve sonra olma durumu yoktur. Dolayısıyla İlk çağ düşünürlerinde Orta çağ düşünürlerinde karşılaştığımız Tanrı'ya atfedilen yoktan var etme fikri yoktur. Bunun yerine Tanrı, evrende meydana gelen karışıklıkları ortadan kaldırmak amacıyla düzenlemeler yapmaktadır. Bu düzenlemeler evrende ortaya çıkabilecek kaosu ve düzensizliği engellemektedir. İlk çağ düşünürlerinde var olan düzen üzerine yeni düzenlemeler yapan bir Tanrı anlayışı hakimdir. Ortaçağ düşünürlerinde, Tanrı ezeli ve ebedi olup evreni de yoktan yaratmıştır. Augustinus ve Patristik felsefe düşünürlerinin genelinde hakim olan bu görüş Hristiyanlık felsefesinin de temel düşüncesi olmuştur.

Platon'un varlığa bakışı Demiurg'un ilk olarak zamanı ve evreni yaratmasıyla kendini göstermektedir. Aristoteles'te ise asıl mesele evrenin yaratılışından ziyade evrenin harekete geçirilmesiydi. Bu hareketi sağlayan kuvvetin hareketi başlatmasıyla onun neden olduğu zaman meydana çıkmıştır. Bu doğrultuda ele aldığımızda zamanın hareketle meydana çıktığından, başlangıçsız ve sonsuz olduğundan bahsetmek mümkün değildir.²¹⁵ Augustinus zamanı hareketle izah eder, ancak zamanın yaratılışından önce bir hareketin mevcudiyetinden söz etmez. Yani Augustinus, hareket ve zamanın aynı anda ortaya çıktığını düşünmektedir. Dolayısıyla Augustinus'ta hareket ve zamanın eş zamanlı olduğunu söylemek mümkündür.²¹⁶ Evrenin ve zamanın yaratılması hususunda

²¹⁴ Cevizci, *Orta çağ Felsefesi Tarihi*, 57-61.

²¹⁵ Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 220.

²¹⁶ Özkaya, "Augustinus' un Zaman Anlayışı", 44.

Platon ve Augustinus'un görüşlerinin benzerlik gösterdiği söylenebilir. Augustinus'un Platon öğretilerinin etkisinde kaldığı aşikardır.

Platon'a göre zaman ve evren aynı anda yaratılmıştır. Dolayısıyla ay, güneş, gezegenler ve dahi beş gezegen, zamanı anlamak ve korumak için yaratılmıştır.²¹⁷ Aristoteles ise zamanın birliğini korumak adına zamanı, gökyüzü hareketiyle ilişkilendirmektedir. Çünkü o, en mükemmel hareketin gökyüzü hareketi olduğunu düşünmektedir.²¹⁸ Aristoteles'e göre gök kürenin düzenli ve döngüsel hareketi zamanı en iyi biçimde ölçen şeydir. Yalnız bu durum, Platon'daki gibi, zamanı hareketin kendisi olarak adlandırabileceğimiz anlamına gelmez.²¹⁹ Bu nedenle de Aristoteles, Platon'un zamanı gökyüzü hareketleriyle bir tutan görüşünü kabul etmemektedir. Ayrıca Aristoteles'e göre evrende birbirinden farklı katmanlar vardır. Evren katmanları birbirlerinden farklı olduğundan hareketleri de farklı olacaktır. Bu durum birbirinden farklı zaman türlerinin ortaya çıkmasına neden olur. Dolayısıyla farklı olan bu zaman türlerinin aynı anda var olması da çelişkilere neden olmaktadır. O halde Aristoteles için zaman aslında gökyüzü hareketlerinin bir sonucu değildir. Augustinus'ta Aristoteles gibi zamanın göksel bir cismin hareketi olduğu düşüncesini eleştirmiştir. Ona göre aslında güneşin sakinliğini koruması halinde zamanın hâlâ geçeceği ve göksel cisimlerin hızlandırılması halinde zaman bu durumdan etkilenmeyecektir.²²⁰

Peki zamanın fonksiyonu nedir? diye bir soru sorduğumuzda sorumuz bu üç filozof da nasıl karşılık bulacaktır?

Platon için zamanın temel fonksiyonu, ideallerle görünüşler dünyası arasında bir aracılık görevi üstlenmesidir. Platon için idea manevi boyutu sembolize ederken, görünüşler ise maddi boyutu sembolize eder. İdea düşünceyi yani akli, görünüşler ise algıyı karşılamaktadır. Platon bu anlamda ideaların zamansal olmayacağını söylerken zamanın gerçek dışı ya da öznel bir konumda olmadığını öne sürmüştür.²²¹ Aristoteles'te zamanın temel fonksiyonu, evrende gerçekleşen oluş ve yok oluşu sağlam bir zemine oturtmaya dayalıdır. Aristoteles, zamanı bir ve tek gördüğü için Platon'un düşündüğü gibi iki farklı alemin olması, zamanın da buna aracı olması gibi durumları mümkün görmez.²²² Augustinus'a göre ise zamanın ölçümü zihinde meydana

²¹⁷ Yetmen, "Zaman ve Zihin İlişkisi...", 195.

²¹⁸ Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür de Zaman*, 121.

²¹⁹ Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 48.

²²⁰ Knuuttila, "Augustinus'ta Zaman ve Yaratım", 72.

²²¹ Yetmen, "Zaman ve Zihin İlişkisi..." 196.

²²² Topakkaya "Zaman Kavramı Bağlamında...", 221.

gelmektedir. Nitekim zamanın varlığı zihinde görülen bir şeydir. Biz zamanı, zihnimizde tutar ve zihnimizde yaşarız. Ve en nihayetinde de zihnimizle zamanın ölçümünü yaparız. Gerçekleşen her olay aslında zihnimizde bir iz bırakır. Biz bu sayede zihinde meydana gelen o izleri ölçeriz.²²³

Platon'un felsefesinde aion ve kronos önemli bir yer tutar. Aion'da bütün canlılarda var olan yaşama gücünü görmekteyiz. Bu anlamda bu güç tüm canlılarda görülen bir şeydir. Kronos ise oluşu yani fiziksel olanı ifade eder. Bu doğrultuda öz olan *aion*, akılla kavranabilirken, gölge mahiyetinde olan kronos ise algı (doxa) ile anlaşılmalıdır. Bu kavramlar arasında bir derece farkı ortadadır. Nitekim Platon'un aion'a yüklediği anlam idealara ait olduğu için asıl gerçekliktir. Görünüşlerde meydana gelen kronos ise gelip geçicidir. Aristoteles'te zaman aion veya kronos olarak yer bulmaz çünkü daha öncede belirttiğimiz üzere Aristoteles'te farklı zamanlar yoktur. Zaman dediğimiz şey bir ve tektir. Dolayısıyla Aristoteles, Platon'un düşündüğünün aksine zamanı öncelik ve sonralık çerçevesinde hareketin sayısı ve ölçüsü olarak ifade etmektedir.²²⁴ Augustinus ise zamanın sadece geçip gittiğinde ölçülebileceğini ve bu durumun onun algılanabilir oluşu ile ilgili bir durum olduğunu savunmuştur. Nitekim bu durumda geçip giden bir şeyin hala varlığını koruması mümkün olmamaktadır. Bir paradoks haline dönüşen zamanın varlığı ve onun ölçümü konusu ise bir sorun teşkil etmektedir. Bu sorunun çözümü ise zamanın şimdiki zaman içerisinde var olması ve onun zihin tarafından ölçülmesi ile ortadan kalkacaktır.²²⁵ Bu yönüyle Aristoteles ve Augustinus'un zamanın ölçümü şimdi'ye verdikleri önem bakımından benzerlik göstermektedirler.

Platon, geçmiş, şimdi ve gelecek zaman birimlerini Aristoteles ve Augustinus'ta olduğu kadar detaylı bir şekilde ele almamıştır. Bu doğrultuda Platon'da bu zaman birimleri aion'dan ziyade kronos'ta bir karşılık bulmaktadır. Nitekim görünüşler aleminde bu ayırımın insan hayatını kolaylaştıracak faydaları vardır. Yani bu zaman birimleri sonsuz alemde bir karşılık bulamazsa da görünüşler alemi için geçmiş, şimdi ve gelecek zaman önem teşkil eder.²²⁶ Aristoteles'e göre ise geçmiş ve gelecek zaman, bir zaman birimi değildir. Aslında bunlar zamana ait parça halinde bulunurlar. Bu durumda zaman, aslında var olmayan parçaların bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır.

²²³ Coştu, "İki Zaman Düşüncesi...", 116.

²²⁴ Topakkaya "Zaman Kavramı Bağlamında...", 221.

²²⁵ Özkaya, Augustinus'un Zaman Anlayışı, 43.

²²⁶ Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 229.

Dolayısıyla Aristoteles'te zaman varlıkla ele alınan bir kavram değildir. Nitekim geçmiş ve gelecek zaman, zaman içerisinde meydana gelen olaylarla kendini göstermektedir. Ve bunlardan biri bir daha var olmayacakken, diğeri ise henüz var olmayandır. Ayrıca geleceğin ve geçmişin birbirlerinden üstün olma durumları da yoktur.²²⁷ Aristoteles'in zaman anlayışının temelini oluşturan şimdi kavramıdır. Şimdi kavramı, zamanı anlama noktasında önemlidir. Onun en önemli işlevi ise bir sınır mahiyetinde olmasıdır. Şimdi'nin iki ana fonksiyonu olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi şimdinin geçmiş ve gelecek arasında bir sınır niteliğinde olmasıdır. İkincisi ise zamanın devamlılığını sağlamasıdır. Görüldüğü üzere şimdi zamanın sınırı olmakla birlikte zamanın kendini ortaya çıkardığı tek zaman birimi olduğunu da söyleyebiliriz.²²⁸ Augustinus'a göre ise geçmiş, şimdi ve gelecek zaman mevcut değildir. Biz bu zamanlara dair ayrımları, benzerlikleri zihnimize yapmaktayız. Bu ayrım biz insan için geçerlidir. Nitekim Tanrı için böyle bir ayrım ve zamanlama yoktur. "Peki bu zaman ayrımı nasıl ortaya çıkmaktadır?" diye sorulacak olursa bu zaman ayrımları insanın yapısından ve olayları algılama şeklinden ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda denilebilir ki geçmiş hafızaya ait bir alanda, şimdi ise anlık sezilerle, gelecek ise beklentilerle ortaya çıkmaktadır.²²⁹

Peki Platon, Aristoteles, Augustinus zamanı nerede yorumlanmaktadır?

Platon'da şimdi kavramı Aristoteles'te ve Augustinus'ta olduğu gibi kendine has ve özel bir anlam taşımaz. Platon, şimdi'nin daha çok içinde bulunduğumuz zamanı belirlenmesi hususunda bir anlamı olduğunu düşünür. Bu açıdan bakıldığında ise şimdinin taşıdığı bu anlam ise onu Kronos'un bir parçası veya bir boyutu olarak görülmesini sağlar. Yani Platon'da şimdi, Kronos'ta bir boyut olarak vardır.²³⁰ Aristoteles'in zaman anlayışını oluşturan kavram ise şimdidir. Aristoteles şimdi'yi geçmiş ve gelecek gibi zamanın bir parçası görmek yerine onu zamanın sınırı olarak nitelendirmektedir. Bu duruma şimdinin zamanı ölçümleyecek bir şey olmaması gerekçe gösterilebilir. Şimdi zamanın diğer kısımlarıyla anlamlı bir bütün oluşturabilir. Şimdilerden bir zaman elde edemeyeceğimiz gibi şimdi olmadan da anlamlı bir zaman düşüncesini kabul etmemiz mümkün değildir.²³¹ Augustinus'ta ise geçmiş, bir anı, gelecek ise bir beklenti olarak şimdiki zamanda vardır. Yani geçmiş ve gelecek şimdiki

²²⁷Topakkaya, *Felsefe, Dil ve Kültür'de Zaman*, 119.

²²⁸Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 227.

²²⁹Bravo, Augustinus'un Varlık ve Bilgi Görüşleri, 119.

²³⁰Topakkaya, "Zaman Kavramı Bağlamında...", 230.

²³¹Topakkaya, a.g.m., 230.

zaman içerisinde tezahür etmektedir. Diyebiliriz ki şimdiki an'ın ölçülmesi geçmiş ve geleceğin zihinde bir genişleme göstermesi neticesinde ve onun zihinde ölçülmesiyle oluşmaktadır.²³² Platon'da net bir şekilde görmediğimiz zaman birimlerinin ayrımları görünüşler dünyasına ait bir şey olarak değerlendirilmiştir. Ancak Aristoteles'te ve Augustinus'ta bu ayrımı daha net görmekteyiz. Nitekim iki filozof şimdi'yi diğer zaman birimlerinden ayrı bir yere koyarlar. Bunun temel nedeni ise geçmişin artık var olmayışı geleceğin ise henüz gerçekleşmemesidir. Dolayısıyla var olan şeyler şimdide kendini göstermektedir.

Platon, zamanın evrenle birlikte meydana geldiğini, Aristoteles ise zamanın hareketin bir ölçüsü olduğu, Augustinus ise zamanın hareketle başladığını öne sürmüştür. Platon evrenden önce bir hareketten bahsederken, Aristoteles ise hareketi evrenle başlatır. Aristoteles, 'hareketi zamanın bir ölçüsü' görmesine karşın, zamanla hareketi bir tutmaz. Nitekim değişim harekettir. Değişim sayesinde de bizler zamanın farkında oluruz. Augustinus'ta zaman evrenle birlikte varlığa gelmiştir; Tanrı evreni yarattığı vakit evrenle birlikte zamanı da yaratmıştır. Zira evreni yarattığı zaman hareketi de yaratmış ve bu nedenle de varlıklar ve hadiseler arasında zamansal açıdan öncelik ve sonralık ilişkisi gerçekleşmiştir. İşte bu durumda birbirinden önce ve sonra meydana gelen şeylerin zamanından bahsetmek anlamlıdır.²³³

Platon, mekâna dair düşüncelerini temellendirirken çeşitli görüşler vasıtasıyla bu konuyu daha iyi anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda mekanı varlık anlayışında olduğu gibi ezeli kabul etmiş ve onu oluştan ve varlıktan ayrı bir yerde düşünmüştür. Nitekim mekân, oluş dünyasında var olan cisimler gibi meydana çıkmamıştır. Bu doğrultuda mekân, her şekilde oluşun kendisinde ortaya çıkan, devamlılık gösteren, yok olmayan ve idrakinin de zor bir husus olduğu söylenebilir.²³⁴ Aristoteles, Platon'un ilk madde ve mekân arasında kurduğu bu bağlantıyı eleştirmiştir. Bu doğrultuda Aristoteles, cisimlerin yer değiştirmesinden dolayı değişim gerçekleştiği alandan yani yerden farklı bir yerde olması gerekmektedir. Bu doğrultuda mekân yer kaplayan cismin, hareketsiz olan ilk sınırı şeklinde yorumlanmalıdır. Buna göre Aristoteles, boşluğu içinde hiçbir şeyin bulunmadığı alan olarak tanımlamış ve onu

²³²Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 118.

²³³ Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi 5-*, 394.

²³⁴ Elife Kılıç, "Aristoteles ile Farabi'nin Mekan Anlayışlarının İncelenmesi", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 23.

gerçeklikten uzak gördüğü için de kabul etmemiştir.²³⁵ Bu doğrultuda diyebiliriz ki evrenin mekânsal açıdan sınırları olmakla birlikte zamanın ise ne başlangıcı ne de bir sonu vardır.²³⁶ Augustinus'a göre Tanrı zaman ve mekân içerisinde bir değişime uğramaz. Tanrı'ya nazaran insan ruhuysa, zaman da değişime uğrasa dahi mekân da sabit kalmaktadır. Augustinus 'un en alt tabaka diye nitelendirdiği tabakayı oluşan cisimler ise hem zaman içerisinde hem mekân içerisinde değişime uğrar.²³⁷

Kendi çağlarında zamanı sistemleştirme çabasında olan bu üç filozofun zaman anlayışlarını sınıflandırdığımız da karşımıza birçok zaman sınıflandırması çıkmaktadır. Bu çalışmamızda Nesnel-Fiziksel/ Öznel-zihinsel, Döngüsel/ Çizgisel-Linear zaman sınıflamalarını ele alacağız. Kısaca bu sınıflamaların ne olduğuna ve bu üç filozofun bu sınıflamaların neresinde olduğuna değineceğiz.

3.1. NESNEL ZAMAN VE ÖZNEL ZAMAN KARŞILAŞTIRMASI

Nesnel zaman, kendine özgü olmaktan ziyade hareketle birlikte ölçülebilen zamanı karşılamaktadır. Öznel zaman ise, ileriye doğru yönelen, yaşamda etkin bir şekilde beliren, direkt ve aracısız olarak hissedilen, nesnellik bakımından ise bir ölçüme tabi olmayan, kendisinden sayısal bir veri elde etmediğimiz zaman ya da süreye denir.²³⁸ Nesnel ve öznel zamana dair gerçekler yadsınamayacak derecede aşikardır. Nitekim hissettiğimiz ve günlük yaşantımızda bir ölçüme tabi tuttuğumuz nesnel/fiziksel bir gerçekliğin olduğu ortadır. Son yıllarda yapılan çalışmalar da bunu destekler mahiyettedir. Ancak zamanı tecrübe ettiğimiz anlamlandırdığımız bir zihnin yönlendirdiği bir zaman anlayışının da varlığı da açıktır. O hale diyebiliriz ki bu iki yaklaşıma dair fikirler zaman anlayışının şekillenmesinde etkin olmakla birlikte bu sınıflandırmaların yok sayılmaması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda Aristoteles ve Augustinus arasındaki ayrım bu konuda daha nettir. Nitekim Aristoteles'in tabiata olan merakı ve bu konuda araştırmaları onu İlk çağ düşünürlerinden hatta hocası Platon'dan ayrı bir yere koymuştur. Ayrıca bu sayede kendinden sonra yapılacak olan çalışmaların da ilham kaynağı olmuştur. Augustinus'un

²³⁵ İlhan Kutluer, "Mekan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.28 (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), "Mekan," md, 551.

²³⁶ Weber, *Felsefe Tarihi*, 75.

²³⁷ Bravo, "Augustinus 'un Varlık ve Bilgi Görüşleri", 118.

²³⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), "Nesnel, Öznel", md. , 943.

ise zamanı zihne ait bir kavram olarak yorumlaması zaman konusuna farklı bir bakış açısı getirmesini sağlamıştır.

Aristoteles, zamanı değişim ve hareket kavramları üzerinden ele almıştır. Bu noktada hızlı ve yavaş olmanın değişimde bir karşılığı olmasına rağmen zaman konusunda bundan bahsedemeyeceğimiz yönündedir. Bu nedenle hareket eden bir şeyin hızlı veya yavaş olmasını ölçen şey zamandır. Bu nedenle de hareket zamandır demek yanlıştır. Ama bu demek değildir ki zaman ve hareket birbirlerinden kopuk değildir. Kısacası hareketi zaman, zamanı da hareketle ölçmekteyiz. Aristoteles, zamanı öncelik ve sonralık bakımından hareketin ölçüsü görmektedir. Çünkü önce ve sonrayı duyumsamamız zamanın geçtiğini bize hissettirmektedir. Dolayısıyla önceler ve sonralar sayılabilir özelliktedir. Sayılabilir olmalarından dolayı da an var diyoruz. Aristoteles'te an geçmiş ile gelecek arasında bir sınır mahiyetindedir. Yalnız tüm bunların yanı sıra Aristoteles doğadan hareketle zaman düşüncesini oluştursa da evrenin hakikatin farkında olan zihnin varlığını reddetmemiştir. Bütün bu gerçekleri fark edecek bir zihnin de varlığını düşünmüştür. Bu da onun nesnel bir zaman anlayışının yanı sıra öznel bir anlayış geliştirmesine neden olmuştur. Ayrıca Aristoteles'te zaman bir gerçeklik olarak vardır. Bu nedenle hareketi ölçen zaman, zamanı ölçen ise bir zihin vardır.²³⁹ Kısacası Aristoteles nesnel bir gerçeklik olarak ele aldığı zaman düşüncesinde tabiat verileri ile hareket etmiş en nihayetinde ise insanın tecrübesine yani zihne ait bir kavram olarak değerlendirmiştir.

Augustinus'un, Platon'un etkisinde kaldığı ve kilisenin görüşleriyle Platon arasında bir sentez yaptığından daha önce bahsetmiştik. Nitekim Tanrı merkezli görüşlerinde zamanın var olduğunu düşünmesine rağmen zamanla ilgili nesnel anlamda bir fikir beyan edememesinden dolayı evren merkezli bir zaman anlayışı yerine insana ait bir zaman üzerinde temellendirmeler yaptığı gözlemlenmektedir. Dolayısıyla Augustinus, zamanın Tanrı tarafından yaratıldığını kabul etmekle birlikte zamanı zihne ait bir yaklaşım içerisinde ele alarak öznel bir tavır sergilemiştir. O hale diyebiliriz ki Augustinus, duyumsadığımız zaman ile gerçek zamanı birbirinden ayırmaktadır. Augustinus, zamanı zihinde yani ruhta görmekte diyebiliriz. Ruh, zaman içerisinde bir tür yayılım halindedir. Ve bu yayılım sırasında ise şimdiki zaman içerisinde yer bulur.

²³⁹ Coştu, "Zaman Üzerine...", 651- 653.

Şimdiki zaman karşımıza geçmişteki, şimdiki ve gelecekteki şimdiki zaman olarak üç biçimde çıkar. Yani geçmiş ve gelecek zamanlar şimdiki zamanda kendini bulur.²⁴⁰

Augustinus'a göre aslında geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanın bir gerçekliği yoktur. Bunlar zihnimiz tarafından oluşturulmuştur. Zaman, zihnimizde öncesi ve sonrası olmayan bir akış gibidir. Ve bu nedenle biz bu akışın, yayılımını, niteliğini, boyutunu ve bilmemiz mümkün değildir. Dolayısıyla bu zamanı bizim anlayışımızın dışında tutar. Augustinus zamana dair teolojik tanımlar yerine onun öznelliğini ve zihne ait bir kavram olduğunu vurgular. Augustinus, İlk çağ filozoflarının doğadan hareketle gerçekleştirdikleri somut, gözlenebilen bir anlayış yerine daha soyut ve kuşkucu bir tavır geliştirmiştir. Dolayısıyla Augustinus zamanı daha sübjektif bir alana taşımıştır.²⁴¹ Orta çağ itibariyle etkili olan bu öznel zaman anlayışı Hıristiyan düşünürler başta olma üzere Tanrı merkezli din anlayışlarında da etkili olmuştur.

3.2. DÖNGÜSEL ZAMAN VE ÇİZGİSEL ZAMAN KARŞILAŞTIRMASI

Antikçağ'dan itibaren ortaya atılan zamanın göksel hareketin bir sonucu olduğu görüşü döngüsel zaman anlayışının gelişmesine neden olmuştur. Döngüsel zamanda başlayan her şeyin bir gün yine başa döneceği düşüncesi tekerrür eden bir anlayışı doğurmuştur. Nitekim tabiattaki olgularda bu düşüncüyü Antikçağ düşünürleri arasında kuvvetlendirmiştir. Örneğin Güneş ve Ay'ın her biten günün veya gecenin ardından tekrar ortaya çıkması gibi zamanda bu tekerrürden ibaret görülmüştür.²⁴²

Platon'a göre Tanrı küre biçimini verdiği evreni hiçbir duyu organı olmamasına rağmen canlı ve mükemmel bir yapıda yarattı. Sade duyular değil biz insanlarda da hareketi sağlayacak uzuvların olmaması evren için bir engel değildir. Bu aynı zamanda kendi kendini idare edebilen bir şeydir. Yani Tanrı evreni her türlü maddi ve manevi ihtiyaçlardan arındırarak mükemmel bir şekilde yarattı. Ayrıca Tanrı, "Bu şekilde kendi üzerinde ve kendi eksenini etrafında dönmesini sağlayarak bir daire dönüşü edinmesini sağladı"²⁴³ Timaios'un Demiurg tarafından meydana getirilen bu Tanrısal özellikli küre, eşsiz, ebedi, tam, küresel ve homojen, bütündür.²⁴⁴ Evrenin bu şekli ve düzeni tanrısal olana benzerlik bakımından en çok benzeyen şekildir diyebiliriz. Bu nedenle evren

²⁴⁰ Coştu, "İki Zaman Düşüncesi...", 117.

²⁴¹ Yetmen, "Zaman ve Zihin İlişkisi...", 199-200.

²⁴² Coştu, "Zaman Üzerine...", 656.

²⁴³ Platon, *Timaios*, 34b.

²⁴⁴ Öçal, "Platon'un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu", 74.

sonsuz değil, aksine sonludur.²⁴⁵ Ayrıca buradan hareketle evren için en iyi hareketin ise döngüsel hareket olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Aristoteles'e göre de gök kürenin düzenli ve döngüsel hareketi zamanı en iyi biçimde ölçen şeydir yalnız bu husus, Platon'daki gibi, zamanı hareketin kendisi olarak adlandırabileceğimiz anlamına gelmez.²⁴⁶ Aristoteles gökyüzünün dairesel bir şekil taşıma zorunluluğunu şöyle ifade eder: "Gökyüzünün dairesel bir şekil taşıması zorunlu çünkü bu hem varlığına en uygun şekil hem de doğaca en önde gelen."²⁴⁷ Aristoteles, zamanın gökyüzü hareketiyle olan bu zorunlu ilişkisi onun sürekli var olmasına neden olur. Ayrıca bu hareketin döngüsel bir hareket olduğunu da söyleyebiliriz. Böyle döngüsel açıdan karşımıza çıkan zaman doğrusal açıdan kısımlara ayrılabilen bir parça olarak karşımıza çıkar. Her harekette zaman birliktedir. Bu nedenle hareket kadar zaman da sonsuz sayıdadır diyebiliriz. Nitekim zamanın kendi hareketiyle bağlantılı olduğu gökyüzü hareketi sonsuzdur. Gökyüzünde ortaya çıkan hareketler şans eseri değildir. Aristoteles'te gökyüzü hareketi ileriye doğrudur. Nitekim Aristoteles, mekânsal anlamda ileriye geriye tercih ettiği düşünülürse bu duruma şaşırılmamalıdır. Ayrıca hareketin döngüsel bir alanda ileri gittiği düşünülürse hareketin kısımlarının öncelik sonralık durumuna göre oluşması gerekir.²⁴⁸ "Bir noktada öteki noktaya en kısa çizgi dairesel çizgidir. En kısa çizgi üzerindeki devinim en hızlı olanıdır. Dolayısıyla gökyüzü dairesel yer değiştiriyorsa ve en hızlı devinense, onun küre biçiminde olması zorunlu."²⁴⁹ Aristoteles, dairesel hareketin en hızlı devinen olmasından dolayı küre biçiminde olmasının bir zorunluluk olduğunu izah etmektedir. İlk çağ filozoflarında hakim olan evrenin döngüsellğine kısaca değindik. Buradan hareketle denilebilir ki Platon ve Aristoteles evren için en iyi tasarımının küre şekli olduğunu düşünmüş ve evrenin döngüsel olduğunun vurgusunu yapmışlardır. Bunun yanı sıra zamanın oluşumundan ziyade tekerrür etmesi düşüncesi daha çok yer bulmuş denilebilir.

Diğer bir yaklaşım biçimi olan çizgisel- lineer zaman anlayışı ise zamanın bir döngüden düz bir çizgi haline geçişini dinlerin bu konuya yön vermesiyle ortaya çıkmaktadır. Çizgisel zaman anlayışına göre yaşanan hiçbir şey bir daha hiç yaşanmayacak ve yaşananlar tekrar etmeyecektir. Nitekim Tanrı her şeye bir başlangıç

²⁴⁵ Arslan, Ahmet. İlkçağ Felsefe Tarihi 2- Sofistlerden Platon'a. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010. 349.

²⁴⁶ Yetmen, "Zamanın Felsefi Temelleri...", 48.

²⁴⁷ Aristoteles, Gökyüzü Üzerine, 286b-10.

²⁴⁸ Topakkaya, *Felsefe, Dil, ve Kültür'de Zaman*, 121.

²⁴⁹ Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 287b 25-30.

ve son vermiştir. Döngüsellikte hakim olan tekerrür yerine tarihsel bir bakış açısı hakimdir.

Augustinus'a göre Tanrı zamanı ve evreni birlikte yaratmıştır. Yani zamanın ve evrenin bir başlangıcı vardır. Evren ve zamanın aynı anda yaratılmasının sonucunda bir hareket devreye girmiştir. Böylelikle yaratılanlar, olaylar arasında öncelik ve sonralık durumu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla evren yaratılmadan önce öncelikten ve sonralıktan bahsetmek mümkün değildir. Ayrıca gök cisimlerinin hareketi de zaman anlamına gelmemektedir. Nitekim burada Augustinus, İlk çağ düşüncesinde var olan zaman ve hareketin özdeş kılınması düşüncesini eleştirmektedir. Nitekim hareket durduğu takdirde zaman durmaz. Bu nedenle de zaman ve hareket özdeştir diyemeyiz. Nitekim hareket dursa dahi zaman akmaya devam edecektir. Kısacası çizgisel zaman anlayışı din merkezli anlayışlar da etkili olup evrenin bir başlangıç ve sona tabi olduğundan aynı şeylerin sürekli yaşanmasını mümkün görmemektedir. Orta çağ itibariyle döngüsel zaman anlayışı yerini çizgisel zaman anlayışına bırakmıştır.²⁵⁰

²⁵⁰ Coştu, "Zaman Üzerine...", 660-661.

SONUÇ

Zamanın mahiyetinin ne olduğu problemi tarih boyunca tartışılan önemli sorunlardan biri olmuştur. Zamanın ölçülebilir olduğu, ölçülebilen bir şey ise onun nasıl ölçüldüğü gibi sorular zamanın gerçekliğinin dış dünyada arandığı ve zamanın maddi bir yönü olduğunu bize göstermektedir. Bunun yanı sıra geçmişini hafızamızda depolamamız, geçmişe dönük hatırlama, geleceğe dönük bekleme içerisinde olmamız da zamanın sadece fiziksel bir gerçeklik olduğunu değil aynı zamanda zihinsel bir süreç olduğunu kanıtlar niteliktedir. Zamanın ne olduğu sorusunun yanı sıra kaynağının ne olduğu sorusu da, üzerinde ciddi tartışmalar yürütülen bir konudur. Tez çalışmamız zaman kavramıyla ilgili ortaya atılan bu düşünceler etrafında şekillenmiştir. Bu doğrultuda tez çalışmamızı, Platon, Aristoteles ve Augustinus'un ana metinlerini zamanın kaynağı, fiziksel yönü ve zihinsel yönü üzerinden ele almaya çalıştık. Buradaki temel gayemiz ele aldığımız filozofların doğrudan zaman metinlerine ulaşarak onları bir çalışma altında toplamaktır.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. Bu doğrultuda birinci bölümde, Antikçağ'dan Aristoteles'e kadar uzanan zaman anlayışlarına yer vermeye çalıştık. Bu bölümü hazırlamamızın en önemli nedeni, zaman algısının değişim sürecini ele alarak tez konumuzun alt yapısını oluşturmaktır. Bu süreçte, Antikçağ filozoflarının varlığın temeline koydukları doğa olaylarına bakışın, zamanla yerini daha ontolojik bir anlayışa bıraktığını gözlemledik. Varlık anlayışının değişimi, arke'nin ne olduğu problemi farklı zaman anlayışlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk dönem filozofları gözlem yoluyla keşfettikleri tabiat olaylarını ilk neden olarak kabul etmişlerdir. Bu ilk neden bazen hava, bazen su, bazen de ateş olarak görülmüştür. İlk nedenin yani arke'nin ne olduğu problemine yönelik bu çözümler, zaman anlayışlarının şekillenmesine neden olmuştur. Bu problem zaman içerisinde daha sistematik bir hale bürünmeye başlamıştır. Dolayısıyla da gözlem yöntemi yerine daha bilimsel verilerle hareket eden deneysel bir yöntem izlenmeye başlandığını söyleyebiliriz.

Çalışmamızın ikinci bölümünde; Platon, Aristoteles ve Augustinus'un metinlerinden hareketle zaman kavramını ele aldık. Platon, zamanı sonsuzluğun bir resmi veya gölgesi olarak algılamaktadır. Platon'un görüşlerinin temeline yerleştirdiği idea düşüncesini ve etkisini birçok yerde görmek mümkündür. Platon'un idea fikrinin, zaman ve evren düşüncesinin şekillenmesinde önemli etkisi olduğu kanaatine vardık.

Nitekim Platon anlayışında mükemmel zanaatkar olan Demiurg, evreni mümkün merteye idealara benzetmeye çalışmıştır. Platon, en mükemmel seviye olan ideaların karşısına görünüşler dünyasını koyarak evreni ikiye ayırmıştır. İşte bu noktada zamanı görünüşler dünyasına ait bir kavram olarak yorumlaması Platon'da zaman kavramının geçici dünyaya ait bir şey olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aslında Platon'da var olan bu ikili alem anlayışı neticesinde Platon'un Tanrı'ya ait ve insana ait bir zaman ayrımı yaptığı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Platon'un Tanrı zamanı dediği şey sonsuz, sınırsız iken insan zamanı sonlu ve sınırlıdır. Platon'a göre zaman kavramının sonsuzluk karşısında, sonlu bir tasarım biçiminde olduğuna ulaşmak mümkündür.

Aristoteles, zamanı hareketin ölçüsü olarak tanımlamıştır. Aristoteles zamanın hareket olduğunu söyleyemeyeceğimizi ancak hareketten bağımsız bir zaman anlayışının da mümkün olmayacağını düşünmüştür. Aristoteles'in zamanı hareket, değişim bağlamında ele alması, onun, zamanı fiziksel bir gerçeklik olarak düşündüğünü göstermektedir. Bunun yanı sıra, Aristoteles geçmiş ve gelecek zaman kavramlarını zamanın bir birimi olarak görmemek ile birlikte bu kavramların zamanın bir parçası olarak görülebileceğini söylemiştir. Çalışmamız boyunca Aristoteles'in şimdi'yi diğer zaman kavramları arasında özel bir yere koyduğuna şahit olduk. Şimdi kavramının en temel fonksiyonu geçmiş ve gelecek arasında bir sınır niteliğinde olmasıdır. Aristoteles için sadece bir zaman sınıflaması mümkün olmayıp zamanın fiziksel yönü yanında zihinsel süreciyle de ilgilendiği söylenebilir. Aristoteles bir varlığın, kapasitesini, yaptığı işlemlerini, bilgilerini akılda tutabilmesi için bir hafızaya sahip olduğu sonucuna ulaşması, onun zamanın zihinsel yönüyle de ilgilendiğini açıkça göstermektedir. Nitekim sayı saymanın olmadığı bir düşünce biçiminde saymanın kendisinden bahsedemeyeceğimizi belirterek de zamanın zihin birlikteliğini önemseydiğine ulaşmamız mümkündür. Kısacası Aristoteles zamanın özünün ne olduğuyla da ilgilenmiş ve bu nedenle Platon'da var olan Tanrı zaman anlayışı yerine insanın tecrübesine dayanan fiziksel bir zaman anlayışını benimsemiştir.

Augustinus ise Platon felsefesi ve Hıristiyanlığın öğretilerini sentezlemiştir. Bu nedenle görüşlerinin pek çok yerinde bu senteze ulaşılması mümkündür. Augustinus zaman düşüncesini, Tanrı'nın yarattığı sonlu bir evren tasarımının çerçevesinde oluşturmuştur. Sonlu evren bir değişime uğrarken, Tanrı sonsuz güç, irade ve bilgi sahibi olup hiçbir değişime uğramaz. Tanrı'nın yaratması dışında başka bir yaratmadan bahsedilmez. Augustinus zamanı, ölçmeye yarayan bir araç olarak görmektedir.

Augustinus geçmiş, şimdi ve gelecek zamanların gerçekte ölçümlerinin yapılamayacağını, bu kavramların ölçümlerinin ruha/zihne ait olduğunu vurgulamıştır. Bu kavramlar içerisinde ise Aristoteles'te olduğu gibi şimdi kavramı önem taşımaktadır. Nitekim Augustinus, geçmişin ve geleceğin, şimdi içerisinde gerçekleştiğini düşünmektedir. Augustinus, Tanrı inancıyla temellendirmeye çalıştığı zaman düşüncesinin, zihin sayesinde anlamlı hale gelebileceğini ve onun yine zihin tarafından ölçülebileceğini düşünmüştür. Augustinus'un Aristoteles'te olduğu gibi zamanın fiziksel yönünden daha ziyade zamanın zihinsel süreciyle ilgilendiğine söylenebilir.

Tezimizin üçüncü bölümünde ise ele aldığımız Platon, Aristoteles ve Augustinus'un zaman düşünceleri bağlamında zaman görüşlerinin karşılaştırılmasına yer vermeye çalıştık. Bu doğrultuda bu üç filozofun Tanrı anlayışlarının, evren tasarımları ve zaman düşüncelerinin benzerliklerini ve farklılıklarını ele almaya çalıştık. Bu noktada filozoflar arasında ve yaşadıkları dönemlerin etkisiyle birtakım farklılıklar gözümüze çarpmaktadır. Çalışmamız doğrultusunda ulaştığımız temel farklılıklardan ilki Antikçağ ve Ortaçağ arasındaki alem fikridir. Antikçağ düşünürleri, alemin yoktan var edilmediğini düşünürken, Ortaçağ'da ise Tanrı'nın her şeyi yoktan yarattığı şeklinde bir kabul vardır. Dolayısıyla Platon ve Aristoteles için hiçlikten yaratma fikrinden bahsedememekle birlikte, Augustinus ve Hristiyan Ortaçağ düşünürlerinde ise yoktan var etme fikrine ulaşmamız mümkündür. Ayrıca Antikçağ'da Tanrı anlayışında, Tanrı'nın yoktan var etmek yerine evrene düzen veren bir güç olduğuna ulaşmak mümkündür. Ortaçağ ve Tanrı merkezli dinlerde ise yaratma eyleminin ön planda olduğunu saptamak mümkündür. Bu nedenle de Tanrı'nın alemi yoktan var ettiğine inanılır. Ayrıca Antikçağ düşünürleri ve Ortaçağ düşünürleri arasında görülen önemli bir farklılıkta, zamanın hareketinim dairesel mi, çizgisel mi olduğu yönündedir. Antikçağ'da kabul edilen görüş, bu hareketlerin dairesel olduğu yönündedir. Dolayısıyla her şeyin tekrar yaşanacağı düşüncesi kabul görmüştür. Ortaçağ'da ise zamanın çizgisel bir hareketin sonucu olması nedeniyle, her şeyin tekrar etme fikri yerine yoktan var olma fikri hakim olmuştur.

Son olarak diyebiliriz ki bu çalışma içerisinde günümüzde etkisini hala sürdüren bu filozofların zaman konusunu sistemli hale getirmeye yönelik yaklaşımları ele aldık. Özetle, Platon'da Tanrı merkezli bir zaman anlayışının benimsediği açıktır. Aristoteles'te ise zamanın iki yönünün, yani hem fiziksel hem de zihinsel yönünün olduğu yönünde çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Aristoteles hareket ve değişim

kavramlarıyla, nesnel bir tavır sergilese de; zaman anlayışıyla, insan tarafından tecrübe edilebilir olma yönüyle de öznel bir tavır sergilemiştir. Augustinus ise, Tanrı fikrini merkeze alarak, zamanın zihinsel bir süreçte gerçekleştiği, zihinsel bir tavır sergilemektedir.

KAYNAKÇA

- Anar, İhsan Oktay. “Antik Yunan Felsefesinde Zaman Kavramı-Başlangıçtan Platon’a Kadar”. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi,1994.
- Aristoteles. *Organon I- Kategoriyalar*. çev: H. Ragıp Atademir. İstanbul: MEB, 1963.
- Aristoteles, Augustinus, Heidegger. *Zaman Kavramı*. çev: S. Babür. Ankara: İmge Yayınevi, 1996.
- Aristoteles. *Fizik*. çev: S. Babür. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine*. çev: S. Babür. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2013.
- Aristoteles. *Metafizik*. çev: A. Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 1- Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 2- Sofistlerden Platon’a*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 3- Aristoteles*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Arslan, Ahmet. *İlkçağ Felsefe Tarihi 5- Plotinos, Yeni Platonculuk ve Erken Dönem Hristiyan Felsefesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Augustinus. *İtirafılar*. çev: Ç. Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010.
- Başdemir, Hasan Yücel. *Çağdaş Epistemolojide Bilginin Tanımı Sorunu*, Çorum: Hitit Kitap Yayınevi, 2013.
- Berkmen, Haluk. “Aristo’nun Evreni”, erişim 06 Şubat 2019, <http://www.halukberkmen.net/pdf/236.pdf>
- Birand, Kamıran. *İlk Çağ Felsefesi Tarihi*. Ankara: Ankara İlahiyat Yayınları, 1958.
- Bravo, Hamdi. “Augustinus’un Varlık ve Bilgi Görüşleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler*, sy.15 (2007):111-128.
- Capelle, Wilhelm. *Sokrates’ten Önce Felsefe*. çev: O. Özgül. İstanbul: Pencere Yayınları, 2011.
- Cevizci, Ahmet. *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Asa Kitabevi, 2001.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Coştu Ceyhan, Feyza. “İki Zaman Düşüncesi: Öznel ve Nesnel Zaman”. Doktora Tezi, Hitit Üniversitesi,2015 a.

- Coştu, Ceyhan Feyza. “Zaman Üzerine Bir Sınıflama Denemesi”. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 8, sy. 2 (2015 b): 648-672.
- Erdem, Engin. “İlahi Ezelilik ve Yaratma Sorunu”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- Hacısalıhoğlu, H.Hilmi. Hacıyev, Akif. Kalantorov, Varga. Sabuncuoğlu, Arif. M. Brown, Lawrence. İbikli, Ertan. Ve Brown, Sevim. *Matematik Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Hocaoğlu, Durmuş. *Sokrates Öncesi Grek Felsefesi*. (2007) erişim 01 Nisan 2019, http://www.durmushocaoğlu.com/data/yazıpdf/DHocaoğlu_685_DERS_NOTU_FELS_EFE_SokratesÖncesi_Grek_Felsefesi
- Kılıç, Elife. “Aristoteles ile Farabi’nin Mekân Anlayışlarının İncelenmesi”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Knuuttila, Simo. (2012), “Augustinus’ta Zaman ve Yaratım”. çev: Metin Bal, *Dokuz Eylül Üniversitesi Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (16), 67-73.
- Kutluer, İlhan. “Mekân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,28: 550-552. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Öçal, Şamil. “Platon’un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu”. *Beytu'lHikme*, sy.7 (2017): 65-83.
- Özkaya, Özden. “Augustinus’un Zaman Anlayışı”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Ritter, Joachim. (1955), ”Aristoteles ve Sokrates’ten Öncekiler” Çev: Hüseyin Batuhan, *Felsefe Arkivi*, sy. 2, 1-15.
- Russell, Bertrand. *Batı Felsefe Tarihi*. çev: A. Fethi. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2012.
- Platon. *Timaios*. çev: F. Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Platon. *Theatetos*, çev: F. Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Platon, *Parmanides*, çev S. Babür, İstanbul: İmge Kitapevi, 2011.
- Sözen, Kemal. “Ebu'I-Berekat el-Bağdadi'nin Zaman Teorisi”. *Dini Araştırmalar* 4, sy.10 (2001): 161-186.
- Taslaman, Osman Caner, Oktav, Cenker. “Felsefe Tarihinde Zaman Düşünceleri”, *Kader Dergisi*, sy.15, (2017): 718-742.
- Topakkaya, Arslan. “Zaman Kavramı Bağlamında Platon-Aristoteles Karşılaştırması”.

Felsefe ve Sosyal Bilimler, sy.13 (2012): 220-230.

Topakkaya, Arslan. *Felsefe, Din ve Kültür'de Zaman*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2013.

Topdemir, Hüseyin Gazi. "Aristoteles'in Doğa- Fizik Felsefesi". *Felsefe Dünyası*, sy.39 (2004): 3-19.

Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev: H. Vehbi Eralp. İstanbul: Sosyal Yayınlar,1998.

Yetmen, Aynur. "Zamanın Felsefi Temelleri Üzerine Bir İnceleme". Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014 a.

Yetmen, Aynur. "Zaman ve Zihin İlişkisi Bağlamında Bazı İdealist ve Realist Zaman Öğretileri". *Dört Öge* 3, sy. 6 (2014 b): 191-209.

Yavuz, Zikri. "Zamanın Bir Başlangıcı Olmalı mıdır?", *Dini Araştırmalar Dergisi*, sy.47 (2015): 36-54.

